

Μόνον ἐκεῖνος ὅστις ἔζησε τὰ γεγονότα δύναται καὶ νὰ τὰ περιγράψῃ κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ τὰ ζῇ καὶ ὁ ἀναγνώστης. Ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς ἱστορεῖ τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας. Ὁ Κανελλόπουλος ζῇ μέσα εἰς τὸν ραὸν τῆς *Santa Maria Novella* ὅπου ὁ Ἕλλην ἐπισκέπτης ἐξ ἐνστίκτου κάμνει τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, ὅταν ἀντικρύζῃ τὸν τάφον τοῦ ἀτυχοῦς Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχον μὲ τὰ ἐπ' αὐτοῦ βυζαντινὰ γράμματα. Καὶ ὅταν ὁ Ἕλλην αὐτοκράτωρ ἐπανέρχεται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ σουλτάνος Μουράτ σταματᾷ τὰ πλοῖα εἰς τὴν Καλλίπολιν καὶ παρακαλεῖ, ὅπως ὁ αὐτοκράτωρ ἐξέλθῃ καὶ ἀναπαυθῇ ἐπ' ὀλίγον καὶ εἶτα νὰ συνεχίσῃ τὸν πλοῦν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Πολλὰς τοιαύτας τραγικὰς στιγμὰς ἔζησεν ὁ Κανελλόπουλος.

Τοιαύτη εἶναι εἰς ἀδροτάτας γραμμὰς ἡ ἐπιστημονικὴ δρᾶσις τοῦ νέου Ἀκαδημαϊκοῦ.

Δὲν μᾶς διαφεύγει, ἀγαπητὲ συνάδελφε, καὶ οὐτε εἶναι δυνατόν, ὥς Ἕλληνας πολίτας, νὰ μᾶς διαφεύγῃ, ὅτι ἔχετε καὶ ἄλλην δρᾶσιν, εἰς ἄλλην ἀναπτυσσομένην αἵθουσαν.

Μὲ τὸ λεπτὸν σκῶμμα, ὅπερ τοὺς ἐχαρακτήριζε, αὐτοὶ οὗτοι οἱ Ἀθηναῖοι ὡς Πυκνίτην θόρον ἐχαρακτήριζον τὰς συζητήσεις τὰς ὁποίας διεξήγον συνερχόμενοι, ὡς Δῆμος, καὶ συνεδριάζοντες ἐπὶ τῆς Πνυκός.

Εἰς τὴν λαμπρὰν ταύτην αἵθουσαν ἡ σκέψις ἀνευρίσκει τὸ ἄστυρον αὐτῆς ἥρEMON καὶ γαλήνιον.

Ἐξ ὀνόματος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σᾶς ἀπενθύνω ἐγκάρδιον χαιρετισμὸν καὶ εὐχομαι ἡ συνεργασία μας νὰ προαγάγῃ τοὺς σκοποὺς εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ὁποίων αὕτη ἐτάχθη.

*

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ κ. ΠΑΝΑΓ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Μετὰ τὴν ὁμιλίαν τοῦ κ. Γεωργ. Μαριδάκη, ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Παναγ. Κανελλόπουλος παρελθὼν ἐπὶ τὸ βῆμα, ηὐχαρίστησε διὰ τὴν ἐκλογὴν του, ὡς καὶ τὸν Πρόεδρον τῆς Ἀκαδημίας κ. Σπ. Μελᾶν καὶ τὸν Ἀκαδημαϊκὸν κ. Γεώργ. Μαριδάκην δι' ὅσα εἶπον περὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου του, εἶτα δὲ ὡμίλησε μὲ θέμα:

ΟΙ ΝΕΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

1. — Κάθε ἱστορικὴ στιγμή ἀποτελεῖ ὄριον. Ὁριον κρίσιμον μεταξὺ παρελθόντος καὶ μέλλοντος. Ἄλλοτε, ὅμως, ἡ μετάβασις τοῦ μέλλοντος εἰς τὸ παρελθὸν εἶναι ἡρεμωτέρα καὶ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν ἐνὸς παρατεταμένου παρόντος, καὶ ἄλλοτε εἶναι βιαία καὶ ἐπικίνδυνος. Ἡ μνήμη τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ ὁποία ἐγεννήθη μαζὶ μὲ

τὴν ποίησιν, ἐπιμένει νὰ μᾶς δμιλῇ περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ. Ὁ κατακλυσμός, μὲ τὸν Νῶε ἢ τὸ Δευκαλίωνα ὡς κρίκον συνδέοντα τὸ παρελθὸν μὲ τὸ μέλλον, ὑπῆρξεν ἡ βαθυτέρα σχισμὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρώπου. Μήπως πρέπει νὰ στρέψωμεν σήμερον ἰδιαίτερος τὴν προσοχήν μας πρὸς τὸν μεγάλον καὶ φοβερὸν αὐτὸν μῦθον;

2.— Δὲν θὰ ἐξετάσω τὴν ἔννοιαν τοῦ παρόντος καὶ γενικώτερον τὰς διαστάσεις τοῦ χρόνου μὲ τὰ μέσα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει τὸ πρόβλημα μόνον ὡς πρόβλημα ἱστορικῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ εἶναι δυνατόν κάλλιστα νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς ὅσα ἔξοχα ἔγραψεν ὁ Αὐγουστῖνος εἰς τὰς «Ἐξομολογήσεις» του. «Οἱ χρόνοι», λέγει ὁ Αὐγουστῖνος, «εἶναι τρεῖς, τὸ παρὸν τοῦ παρελθόντος, τὸ παρὸν τοῦ παρόντος, τὸ παρὸν τοῦ μέλλοντος. Οἱ τρεῖς αὗτοι χρόνοι ὑπάρχουν μέσα εἰς τὸ πνεῦμα καὶ δὲν τοὺς βλέπω ἄλλοῦ· τὸ παρὸν τοῦ παρελθόντος εἶναι ἡ μνήμη (*memoria*), τὸ παρὸν τοῦ παρόντος ἡ (ἄμεσος) ἀντίληψις (*contuitus*), τὸ παρὸν τοῦ μέλλοντος ἡ προσδοκία (*expectatio*)... (Τὸ πνεῦμα) προσδοκᾷ καὶ ἀντιλαμβάνεται καὶ ἐνθυμεῖται ὅ,τι προσδοκᾷ μεταβαίνει, μέσῳ ἐκείνου, τὸ ὅποῖον ἀντιλαμβάνεται, εἰς ὅ,τι ἐνθυμεῖται».

3.— Ἡ μετάβασις αὐτή, σημειούμενη εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ πνεῦμα μας, ἄλλοτε εἶναι ὁμαλὴ καὶ ἄλλοτε βιαία. Ὅταν ἡ μετάβασις εἶναι βιαία ἢ ἀναμένεται νὰ γίνῃ βιαία, ὑποχωρεῖ ἡ συνείδησις τοῦ παρατεταμένου παρόντος, τὸ δὲ μέλλον παύει νὰ εἶναι ἀντικείμενον ἡρέμον ἀναμονῆς καὶ γίνεται πηγὴ φόβου.

Δικαιούμαι, νομίζω, νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι αἱ ἡμέραι μας ἀνήκουν εἰς τὰς κρίσιμους ἐκεῖνας περιόδους τῆς ἱστορίας, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ συνείδησις τοῦ παρόντος ἔχει καταστῆ ἐπικινδύνως ἀσταθῆς καὶ ἡ συνείδησις τοῦ μέλλοντος — καὶ μάλιστα τοῦ προσεχοῦς — δραματικὴ.

4.— Παρηγορεῖ καὶ ἐνισχύει ἡθικῶς τοὺς ἀνθρώπους ἡ ὑπερθύμους περιστάσεων, αἱ ὁποῖαι, ἐμφανισθεῖσαι ἄλλοτε μὲ τὴν αὐτὴν ἢ ἀνάλογον βιαιότητα, ἐπέρασαν χωρὶς νὰ συντρίβουν τὸ ἀνώνυμον σκεῦος τῆς ἐκλογῆς τοῦ Θεοῦ, τὸν ἄνθρωπον ὡς ἡθικὴν ὄντοτητα καὶ ὡς φορέα πνευματικῆς παραδόσεως καὶ συνεχείας. Θὰ ὑπενθυμίσω μίαν περίστασιν ἡ ὁποία διήρκεσεν ἐπὶ αἰῶνας. Ὅταν ὁ ἅγιος Ἱερώνυμος, εἰς ἐπιστολὴν του ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν φίλον του ἐπίσκοπον τοῦ Ἀλτίνου Ἡλιόδωρον, διετύπωνε, περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος, τὴν φράσιν «*Romanus orbis ruit*», ὁ κόσμος — ὁ Ρωμαϊκὸς καί, μαζὶ μὲ τοῦτον, ὁ Ἑλληνικὸς — ἐκλονίζετο πράγματι καὶ ἐκινδύνευε νὰ ἐξαφανισθῇ κάτω ἀπὸ τὰ βαρύτερα πέλματα τῶν βαρβάρων. Νέοι καὶ σφριγηλοὶ λαοὶ κατέβαιναν ἀπὸ τὸν Βορρᾶν καὶ ἄλλοι ἐπῆζαν ἐξ Ἀνατολῶν. Ἐπὶ αἰῶνας ἠκούοντο τὰ φοβερά βήματα καὶ αἱ ἰαχαὶ τῶν βαρβάρων καὶ ὁ ἄνθρωπος — ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος κατήγετο πνευματικῶς ἀπὸ τὸν Ὅμηρον — διέτρεξε κίνδυνον θανάσιμον. Καὶ ὅμως ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἐσώθη· διεσώθη μάλιστα καὶ εἰς αὐτὴν τὴν

ψυχὴν τῶν βαρβάρων, οἱ ὁποῖοι ἀφωμοίωσαν τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Θεοδόριχος ἐκρέμασε τὸν τελευταῖον μέγαν Ρωμαῖον συγκλητικόν, τὸν Βοήθιον, ὁ ὁποῖος ἦτο μέσα του καὶ μέγας Ἕλλην καὶ ἀληθινὸς Χριστιανός. Μετενόησεν, ὅμως, βαρύντατα ὁ βάρβαρος ἡγεμὼν καὶ ἀπέθανεν ὑπὸ τὸ βάρος μετανοίας καὶ θλίψεως. Καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπληροφορήθῃ, πρὸ τοῦ θανάτου του, τὸ περιεχόμενον τοῦ διαλόγου «*De consolatione Philosophiae*», τὸν ὁποῖον ὁ Βοήθιος ἔγραψεν, ἀναμμένων τὴν ἐκτέλεσίν του. Παρὰ τὰς οἰασδήποτε λοιπὸν δοκιμασίας, τὰς ὁποίας ὑπέστησαν οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὀνομαστοὶ καὶ οἱ ἄσημοι, οἱ ὀλίγοι καὶ οἱ πολλοί, ὁ ἄνθρωπος ἐνίκησε καὶ ἐπέζησε.

5.— Δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν ἱστορίαν περιστάσεις μὲ ἀπόλυτον ταυτότητα χαρακτηριστικῶν. Δὲν ἰσχύει, μὲ ἄλλας λέξεις, ὁ νόμος τῆς ἐπαναλήψεως. Ἡ ὑπενθύμις παλαιότερων περιστάσεων, αἱ ὁποῖαι ἀπλῶς ὁμοιάζουν πρὸς τὰς σημερινάς, ἔχει μόνον παιδαγωγικὴν ἀξίαν. Μᾶς δίδει τὸ δικαίωμα νὰ λέγωμεν, ὅτι, ὅπως καὶ ἄλλοτε διεψεύσθησαν οἱ μεγάλοι φόβοι, οὕτω καὶ σήμερον καὶ αὔριον εἶναι δυνατὸν νὰ διαψευσθοῦν. Τί, ὅμως, ἐφοβεῖτο, τότε—κατὰ τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνας—ὁ ἄνθρωπος καὶ τί φοβεῖται ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ φοβῆται σήμερον; Ποῖος ἦτο τότε ὁ μέγας κίνδυνος ἢ ὁ μέγας ἐχθρὸς καὶ ποῖος εἶναι σήμερον;

6.— Τότε—ὅταν ὁ Ἀλάριχος ἔφθανε πρὸ τῶν Ἀθηναίων ἢ ὁ Γεζέριχος πρὸ τῆς Ἰππῶνος ἢ καὶ αὐτῆς τῆς Ρώμης—ὁ μέγας κίνδυνος, ὁ μέγας ἐχθρὸς, ἦτο ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, ὁ ἀλλόφυλος, ὁ βάρβαρος. Καὶ ἔτρεμαν οἱ ἄνθρωποι, δηλαδὴ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι εἶχον συνηθίσει νὰ ζοῦν εἰς τὰ πλαίσια τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, μήπως ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, ὁ βάρβαρος (ἔστω καὶ ἐὰν εἶχε κατὰ τύπους ἐνστερνωθῇ, ὅπως ὁ Ἀλάριχος, τὸν Χριστιανισμὸν) ἀφανίσῃ τοὺς πνευματικούς, ἠθικούς καὶ κοινωνικοὺς ὄρους τῆς καλλιεργημένης ζωῆς.

Σήμερον, ὁ μέγας κίνδυνος καὶ ὁ μέγας ἐχθρὸς—ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος εἶναι δυνατὸν νὰ ἀφανίσῃ τὰ πάντα—δὲν εἶναι ὁ ἄλλος ἄνθρωπος. Δὲν εἶναι τὰ στίφη, τὰ ὁποῖα πολιορκοῦν τὰς Ἀθήνας, τὴν Ρώμην ἢ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Δὲν εἶναι οἱ βάρβαροι, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὸν ποιητὴν, «ἦσαν μιὰ κάποια λύσις». Ὁ μέγας ἐχθρὸς, σήμερον, εἶναι μέσα μας καὶ ὅχι πρὸ τῶν πυλῶν· εἶναι ὁ ἑαυτός μας καὶ ὅχι ὁ ἄλλος. Ἐὰν τὸ μέλλον ἔχῃ γίνῃ πηγὴ φόβου, τὸν φόβον αὐτὸν ἐμπνέει κίνδυνος, τοῦ ὁποῖου ἡ αἰτία εὐρίσκεται εἰς αὐτὴν τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου.

7.— Ἡ διαπίστωσις αὕτη δὲν περιέχει κρίσιν ἠθικὴν. Ὁ μέσος ὅρος τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι, ζῶντες κατὰ τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶνας εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἐκινδύνευαν ἀπὸ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων, ἦτο—καὶ ἡ κρίσις αὕτη στηρίζεται ἐπὶ σοβαρῶν ἐνδείξεων—ἠθικῶς χαμηλότερος ἀπὸ τὸν μέσον ὅρον τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ζοῦν σήμερον εἰς τὴν Ἀμερικὴν ἢ τὴν Εὐρώπην, τὴν Αὐ-

στραλίαν ἢ καὶ τὴν Ἀσίαν. Ἐὰν ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος κινδυνεύῃ ἀπὸ τὸν ἐχθρόν, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει μέσα του, αὐτὸ δὲν σημαίνει διόλου ὅτι ὁ ἐχθρὸς, δηλαδὴ ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός του, εἶναι κακός. Ἀντικειμενικὰ δεδομένα καὶ γεγονότα πιέζουν σήμερον τὸν ἄνθρωπον νὰ γίνῃ ἐχθρὸς τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του. Ποῖα ὅμως εἶναι ἡ κινδυνεύουσα ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποῖα εἶναι τὰ αντικειμενικὰ δεδομένα τὰ ὁποῖα πιέζουν σήμερον τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του;

8.— Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ φιλοσοφία τῶν ἡμερῶν μας ἐστράφη πρὸς τὸ πρόβλημα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὀνομάζεται ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ *Karl Jaspers* ἐκάλυψε τὴν φιλοσοφίαν νὰ διερευνήσῃ ἢ μᾶλλον νὰ διαφωτίσῃ τὴν «ὑπόστασιν», εἰς τὰ βάθη τῆς ὁποίας χάνεται κάθε διάκρισις μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, μεταξὺ τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ κόσμου. Μόνον εἰς τὴν ἐποχὴν μας ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὁ νοῦς, τὸ πνεῦμα, σφαῖρα ἀνεπαρκῆς διὰ νὰ κινήθῃ ἡ φιλοσοφία. Κάποια κρίσιμος ἀμφιβολία, ἄποιος ἰδιόρρυθμος καὶ ἕως χθὲς ἄγνωστος φόβος ὥθησε τὸν φιλοσοφοῦντα ἄνθρωπον πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ὑποστάσεως. Ἡ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου ἐγένετο πρόβλημα ἀφ' ἧς στιγμῆς ἔπαυσε νὰ εἶναι αὐτονόητος. Καὶ ἔπαυσε νὰ εἶναι αὐτονόητος ἀφ' ἧς στιγμῆς ἤρχισε νὰ κινδυνεύῃ.

Ἡ ἀπελπισία ὡς ἀτομικὸν περιστατικὸν ἔχει, βεβαίως, ἀρχαιοτάτην γενεαλογίαν· συμπίπτει ἢ γένεσίς της μὲ αὐτὴν τὴν γένεσιν τῆς συνειδητῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ἀναγρίμῃτοι εἶναι οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι, ὡς θύματα ἀτομικῶν δοκιμασιῶν, ἠσθάνθησαν κλονιζομένην τὴν ὑπόστασίν των, ἔπαυσαν νὰ πιστεύουν ἢ νὰ ἐλπίζουν ἢ νὰ ἀγαποῦν, καὶ ἐχάθησαν. Ὅτι, ὅμως, ἕως χθὲς ἦτο μοῖρα ἀτομική, ἀνάγεται ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας τῶν ἡμερῶν μας—καὶ τὸν δρόμον ἤνοιξε πρὸ ἑκατὸν περίπου ἔτων ὁ *Sören Kierkegaard*—εἰς πρόβλημα γενικόν, εἰς πρόβλημα συνδεόμενον μὲ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου ἐν γένει. Δὲν θὰ ἔφθανεν ἡ φιλοσοφία εἰς τὴν σύλληψιν αὐτήν, ἐὰν δὲν τὸ ἀπῆλτε ἡ ἐποχὴ.

9.— Ἡ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι κάτι τὸ ἀφηρημένον. Ἐνῶ εἶναι ἀσύλληπτος καὶ ἀπροσδιόριστος ὡς σύνολον καὶ συνδέεται μὲ τὴν ἀνεξερευνήτων καταγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Θεόν («τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν»), ἀποτελεῖ εἰς τὰς συγκεκριμένας φάσεις καὶ ἐκδηλώσεις της συνάρτησιν τῶν πνευματικῶν καὶ ψυχικῶν ἐμπειριῶν τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ὁ ἄνθρωπος ἀγαπᾷ καὶ συγχωρεῖ, ἐλπίζει καὶ ἀπελπίζεται, πιστεύει ἢ ἀμφιβάλλει, μάχεται καὶ θυσιάζεται, γίνεται ἥρωας καὶ μάρτυς, ἀποκρῦπτει μὲ φόβον ἢ ὁμολογεῖ μὲ συντριβὴν τὸ ἀμάρτημά του, κυριεύεται ἀπὸ αἰσθητικὴν συγκίνησιν πρὸ τοῦ Παρθενῶνος ἢ ἀπὸ ἡθικὸν ῥῆγος πρὸ τοῦ Ἑστανρωμένου, συνδέεται βαθύτατα μὲ ὥρισμένην γῆν καὶ ἀσπάζεται τὸ χῶμα της, παραδίδεται μὲ ἔκστασιν εἰς τὴν μεγάληνποίησιν ἢ τὴν μουσικὴν ἀποκάλυψιν, καλλιεργεῖ τὴν μόνωσιν ἢ τὴν φιλίαν, ζῇ μὲ ἄλλας λέξεις τὴν ὑπόστασίν του εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς φά-

σεις καὶ ἐκδηλώσεις, ἀφοῦ ἐπὶ γενεὰς γενεῶν διεμορφώθη κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ εἶναι οἷος εἶναι. Ἐὰν εἰς τὴν ἀφειτηρίαν τοῦ δρόμου του δὲν εἶχον σταθῇ ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Μωυσῆς —, ἐὰν ὁ μεσογειακὸς χῶρος δὲν ἐδημιούργει τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ ἄστεως, τῆς ἀγορᾶς, τοῦ σίβου, τῆς φιλίας, τῆς ἀκαδημίας, τοῦ φιλοσοφικοῦ περιπάτου, ἀλλὰ καὶ τοῦ προφητικοῦ λόγου ἢ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτειακοῦ ἥθους —, ἐὰν δὲν εἶχε φέρει γαλήνιος ὁ Σωκράτης εἰς τὰ χεῖλη του τὸ κώνειον καὶ δὲν εἶχε σταυρωθῇ ὁ Ἰησοῦς, ἐὰν οἱ Γερμανικοὶ λαοὶ εἶχον αἰφνιδιαστικῶς καὶ ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν κυριεύσει καὶ ἀφανίσει τὸν Ἑλληνορωμαϊκὸν χῶρον καὶ δὲν προητοιμάζετο κατὰ στάδια καὶ βαθμιαίως ἡ σύνθεσις, ἡ ὁποία συνιστᾷ τὸν νεώτερον Λυτικὸν κόσμον —, ἐὰν τὸ Βυζάντιον, κατὰ τοὺς κρισιμωτέρους αἰῶνας, δὲν ἐφύλαττε μὲ ἀπαράμυλλον ἱστορικὴν καρτερίαν τὰς ἁκρας τοῦ κόσμου αὐτοῦ —, ἐὰν εἰς τὴν Ἱταλίαν καὶ τὸν Βορρᾶν δὲν ἀνεπτύσσοντο (ἐπαναληφθέντος, ὑπὸ νέαν μορφήν, τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ φαινομένου) αἱ ἀνεξάρτητοι πόλεις ὡς κέντρα ἰδίας πολιτικῆς, κοινωνικῆς, πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ζωῆς —, ἐὰν εἰς τὴν Ἱταλίαν καὶ τὴν Γαλλίαν δὲν μετεβάλλετο ἡ μουσικὴ, παναρχαία τοῦ Ὁρφέως σύντροφος, εἰς πηγὴν αὐτονόμου πνευματικῆς δημιουργίας, χαρχαθέντος ὑπὸ τοῦ *Francesco Landino* καὶ τοῦ *Guillaume de Machaut* τοῦ δρόμου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκλήθησαν νὰ βαδίσουν ὁ *Vivaldi* καὶ ὁ *Bach*, ὁ *Mozart* καὶ ὁ *Beethoven* —, ἐὰν πρὶν ἢ φθάσῃ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἰς τὸν Ἰνδὸν ποταμόν, ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὴν μεγάλην ἐκείνην συγμὴν καὶ εἰδικώτερον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, δὲν ἐσημειοῦτο ἡ ἀπαλὴ καὶ ἀθόρυβος διασταύρωσις τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς τῆς Δύσεως μὲ τὴν μεγάλην ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν παράδοσιν τῆς Κίνας καὶ τῶν Ἰνδιῶν —, ἐὰν πρῶτοι ἄποικοι εἰς τὸν Νέον Κόσμον καὶ πρωτοπόροι εἰς τὴν σκληρὰν ἐποποιίαν διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς ἀμερικανικῆς Δύσεως δὲν ἦσαν οἱ Πουρτανοὶ μὲ τὴν Βίβλον εἰς τὰς χεῖρας καὶ μὲ τὴν μεγάλην ἠθικὴν ἀντοχήν των —, ἐὰν δὲν εἶχον σημειωθῇ τὰ βήματα αὐτὰ καὶ πολλὰ ἄλλα, τὰ ὁποῖα εἶναι δύσκολον νὰ μνημονευθοῦν καὶ καταμετρηθοῦν, ἢ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἦτο ριζικῶς διάφορος, ὁ ἄνθρωπος δὲν θὰ ἦτο οἷος εἶναι, δὲν θὰ ἡγάπα ὅπως ἀγαπᾷ, δὲν θὰ ἠτένιζε τὸ ἡλιοβασίλεμα ὅπως τὸ ἀτενίζει, δὲν θὰ διέκρινε τὴν ζωὴν ἀπὸ τὸν θάνατον ἢ δὲν θὰ τὴν συνεδύαζε πρὸς αὐτόν, ὅπως τὴν διακρίνει ἢ τὴν συνδυάζει.

10. — Αὕτῃ ἡ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου κινδυνεύει σήμερον. Καὶ ἀπειλεῖται ἀπὸ δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι δροῦν ἀκριβῶς μέσα του. Ὅλίγοι συνειδητοποιοῦν τὸ γεγονός, τὸ ὁποῖον σημειοῦται εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπόστασίν των καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ χειρότερον. Εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς συνειδητοποιήσεως τῶν πάντων — καὶ ἡ συνειδητοποίησις αὕτη, μὲ τὴν ψυχανάλυσιν τοῦ *Freud*, ἐγένετο αὕτη αὕτη ἐν ἰδιότυπον ἐπικίνδυνον σύμπλεγμα — τὸ μόνον γεγονός, τὸ ὁποῖον δὲν καθίσταται ἢ καθίσταται δυσκόλως, εἰς

τὴν ψυχὴν ἐλαχίστων, συνειδητόν, εἶναι ἀκριβῶς ὁ μέγας κίνδυνος, ὁ ὁποῖος ἀπειλεῖ ἔσθωθεν τὴν ὅλην ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Μέσα μας ἀρχίζει νὰ γεννᾶται, ὑπονομεύων τὴν ὑπόστασίν μας, θέτων ἐν κινδύνῳ ὁλόκληρον τὸν ἡθικόν, πνευματικὸν καὶ αἰσθητικὸν κόσμον μας, ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, ὁ ἀλλόφυλος, ὁ βάρβαρος. Ὁ ἀνθρώπος ἄνθρωπος.

11.—Εἶπα ἤδη, ὅτι ἀντικειμενικὰ γεγονότα πιέζουν σήμερον ἡ, ἔστω, ἡρξισαν νὰ πιέζουν τὸν ἄνθρωπον νὰ γίνῃ ἐχθρὸς τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του. Ποῖα εἶναι τὰ γεγονότα αὐτά;

Πρὶν ἢ ἐπιχειρήσω νὰ ἐπισημάνω τὰ κυριώτερα ἐξ αὐτῶν, πρέπει νὰ τονίσω, ὅτι ὅλα τὰ γεγονότα αὐτά, ὅσονδήποτε βιαία καὶ ἂν εἶναι ἢ σημερινὴ ἐπιβολὴ των ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, προέκυψαν ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν θέλησιν, τὴν σκέψιν, τὴν ἐφευρετικότητά αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀνθρώπου. Ὅλα τὰ ἀντικειμενικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα πιέζουν σήμερον τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του, συνδέονται μὲ τὴν πρόοδον, ἢ ὅποια ἐπήγαγεν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον ὡς φορέα καὶ παράγοντα τῆς γνώσεως. Οἱ νόμοι τῆς ἱστορίας—ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι δεσμεύουν καὶ κατευθύνουν τὰ βήματα τοῦ ἀνθρώπου—ἔχουν, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς νόμους τῆς φύσεως, τῆς ὁργανικῆς καὶ τῆς ἀνοργάνου, τοῦτο τὸ χαρακτηριστικὸν καὶ παράδοξον γνώρισμα· πηγάζουν, καθ' ὃ μέτρον δὲν ἔχουν σχέσιν μὲ τοὺς βιολογικοὺς ἢ τοὺς γεωγραφικοὺς ὄρους τῆς ἱστορίας, ἀπὸ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐλεύθερον πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος, βάσει τοῦ προορισμοῦ του, ὁ ὁποῖος συνδέεται μὲ τὸ ἀνεξιχνίαστον θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἔχει πνεῦμα τεταγμένον νὰ γνωρίσῃ καὶ νὰ δαμάσῃ τὴν φύσιν. Ἀλλὰ ἡ φύσις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δαμασθῇ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου εἰ μὴ μόνον διὰ τῶν ἰδίων αὐτῆς δυνάμεων. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι δυνατόν, μὲ ἄλλας λέξεις, νὰ ἐφεύρῃ τίποτε, τὸ ὁποῖον ἀντίκειται εἰς τὴν φύσιν. Δὲν εἶναι νοητὸν καὶ νὰ γνωρίσῃ ὅ,τι ἀντίκειται εἰς τὴν φύσιν, ἂν καὶ ἡ γνώσις του, αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, δὲν ἀποτελεῖ φυσικὸν γεγονός. Πάντως, ἡ γνώσις, ἢ ὅποια ὁδηγῇ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὰς ἐνεργείας δι' ὧν δαμάζεται ἡ φύσις, εἶναι κατ' ἀρχὴν συνδεδεμένη, καθ' ὃ συνάττησις τοῦ θείου προορισμοῦ του, μὲ τὴν αὐτονομίαν του, μὲ τὴν ἐλευθερίαν του. Ἀφ' ἧς ὅμως στιγμῆς γνωρίσῃ ἢ ἀνακαλύψῃ ἢ ἐφεύρῃ κατ' ὃ ἄνθρωπος, εἶναι δέσμιος τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐφευρέσεώς του, εἶναι ἡραγκασμένος νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὸ δημιούργημά του. Τὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὸν χῶρον εἰδικῶς τῆς γνώσεως (δὲν ὁμιλῶ ἐδῶ περὶ τῶν ποιητικῶν δημιουργημάτων) συνιστοῦν ἀντικειμενικὰς περιστάσεις, αἱ ὁποῖα ἐπιβάλλονται ἐπὶ τοῦ δημιουργοῦ των, ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἐπὶ τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς του ζωῆς, ἐπὶ τῆς ἱστορίας. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀρνηθῇ καὶ νὰ ἀκρωσῇ ὅ,τι ἐγνώρισε· δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀνακαλέσῃ ἢ ἀγνοήσῃ τὰ βήματα, τὰ

ὅποια, μὲ παράγοντα τὸν νοῦν του, ἐσημειώθησαν εἰς τὴν σφαῖραν τῆς γνώσεως καὶ τῆς τεχνικῆς. Δὲν εἶναι μάλιστα δυνατόν οὔτε καὶ νὰ σταματήσῃ. Εἶναι ἡναγκασμένος νὰ προχωρῇ· καὶ ἡ ἀνάγκη αὐτή, ἂν καὶ συνάρτησις τῆς δημιουργικῆς πρωτοβουλίας του, τῆς πνευματικῆς αὐτονομίας του, εἶναι σχεδὸν ἰσοδύναμος πρὸς φυσικὴν ἀναγκαιότητα.

12. — Αἱ παρατηρήσεις αὗται ἀρκοῦν, νομίζω, διὰ νὰ ἐμπνεύσουν δυσπιστίαν πρὸς τὰς παλαιὰς μονοπλεύρους ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας, τὴν ἰδεαλιστικὴν καὶ τὴν ὑλιστικὴν. Τὸ φαινόμενον τῆς ἱστορίας εἶναι πολυσύνθετον καὶ σκοτεινόν. Εἶναι ἀδύνατον νὰ διαπιστωθῇ κατὰ τρόπον θεικόν, ποῦ σταματᾷ ἡ ἐλευθερία καὶ ἀρχίζει ἡ ἀναγκαιότης ἢ ποῦ αἴρεται ἡ ἀναγκαιότης καὶ ἀρχίζει ἡ ἐλευθερία. Ἀμφιβάλλω πολὺ, ἄλλως τε, ἐὰν ὑπάρχῃ ἐλευθερία ἢ ἀναγκαιότης ὑφ' ἣν ἔννοιαν εἶχον συλληφθῇ αἱ δύο αὗται ἀρχαὶ ἄλλοτε, ἀκόμη καὶ ὑπὸ τοῦ *Kant*. Θεωρῶ, πάντως, βέβαιον, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι οὔτε ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ἐλεύθερος, οὔτε ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ὑποτεταγμένος εἰς τὴν οἰανδήποτε ἀναγκαιότητα. Δὲν ἀποκλείεται, μάλιστα, νὰ παρεμβαίῃ εἰς τὴν ζωὴν του, εἰς τὴν ἱστορίαν, ἴσως καὶ εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν, καὶ τρίτος παράγων, πέραν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀναγκαιότητος, ὁ παράγων τοῦ τυχαίου περιστατικοῦ. Ὁ Ἀριστοτέλης, διαφωνῶν πρὸς τὸν Δημόκριτον καὶ θεωρῶν ὅτι «...ὁ παλαιὸς λόγος... ὁ ἀναιρῶν τὴν τύχην» εἶναι ἀβάσιμος, ἀναπτύσσει («Φυσικῆς ἀκροάσεως Β'») ὁλόκληρον θεωρίαν περὶ τοῦ «ἀορίστου», τὸ ὅποion σημειοῦται «κατὰ συμβεβηκός», δηλαδὴ «ἀπὸ τύχης». Καὶ ὁ *William James*, ὁ ἰδρυτὴς τοῦ λεγομένου πραγματισμοῦ, ἐρευνῶν εἰδικώτερον τὰ ψυχοφυσικὰ φαινόμενα—τὴν διαδικασίαν, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὁ ἄνθρωπος, ἐπιλέγων, μεταξὺ πολλῶν πιθανοτήτων, τὴν προᾶξιν ἢ διαγωγὴν, ἢ ὁποία ἀποκρυσταλλοῦται τελικῶς εἰς πραγματικότητα—καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ τύχη παρεμβαίνει ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν πορείαν τῶν γεγονότων. «Φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ», ἔλεγεν ὁ Ἡράκλειτος. Γνωρίζομεν περὶ τῆς λειτουργίας της πολὺ ὀλιγώτερα τῶν ὅσων ἐνόμιζον καὶ ἔλεγον ὅτι ἐγνώριζον οἱ ἐρευνηταὶ τοῦ 19' αἰῶνος. Ἡ σύγχρονος, μάλιστα, φυσικὴ ἐπιστήμη ἀνεγνώρισεν ὡς ἰσχυρὰν—πρᾶγμα, τὸ ὅποion θὰ προεκάλει τὸ εἰρωνικὸν μειδίαμα τῶν φυσικῶν τοῦ 19' αἰῶνος—τὴν «ἀρχὴν τῆς ἀβεβαιότητος», τὴν ὁποίαν συνέλαβεν ὁ *Werner Heisenberg*. Εἰς τὸ ὥραϊον βιβλίον του «Ὁ δρόμος τοῦ σύμπαντος», παρατηρεῖ ὁ *Arthur March*, θεμελιῶν οὕτω τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀπλῶς πιθανοῦ (ἢ καὶ τοῦ τυχαίου) εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν, ὅτι δὲν ὑπάρχει νόμος, ὁ ὁποῖος μᾶς δίδει τὸ δικαίωμα νὰ εἰπωμεν, ὅτι εἰς τὸ σύστημα ὥρισμένου ἀτόμου ἢ μετάβασις ἀπὸ μιᾶς καταστάσεως εἰς ἄλλην θὰ σημειωθῇ κατ' ἀνάγκην κατὰ τὴν τάδε στιγμὴν καὶ πρὸς τὴν τάδε κατεύθυνσιν· ὑπάρχει περιθώριον πιθανῶν μεταβάσεων, αἱ ὁποῖαι συλλαμβάνονται μαθηματικῶς ὡς πιθαναί, ἐκείνη δέ, ἢ ὁποία σημειοῦται τελικῶς (καὶ καθίσταται οὐ-

τως εἰπεῖν «ἀναγκαία»), ἀντίκειται συχνὰ πρὸς ὅ,τι ὑπαγορεύουν οἱ φυσικοὶ νόμοι, οἱ ὅποιοι, μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος ὡς προϋπόθεσιν, θεωροῦνται ἰσχύοντες εἰς ἀνάλογα φαινόμενα τοῦ μακροκόσμου, εἰς τὴν κίνησιν τῶν πλανητῶν καὶ εἰδικώτερον τῶν δορυφόρων.

13.—Μὲ μεγάλην, λοιπόν, ἐπιφύλαξιν θὰ διατυπώσω τὰς σκέψεις μου ὡς πρὸς τὴν ἀναγκαστικὴν ὑποταγὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα, τὰ ὅποια, προκύψαντα ἀπὸ τὰς γνώσεις καὶ τὴν ἐφευρετικότητά του, πιέζουν ἤδη τοῦτον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του. Ἐὰν αὐτὴ ἡ ἀπλὴ φύσις ἐμπνέῃ ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀπολύτου νομοτελείας, ἀμφιβολίας ὀφειλομένης, ὅχι—ὅπως ἔλεγεν ἄλλοτε ὁ *Henri Poincaré*—εἰς τὸ ὅτι μᾶς διαφεύγει πολλάκις κάποια μικρὰ αἰτία, ἡ ὁποία προσδιορίζει ἐν τούτοις σημαντικὸν ἀποτέλεσμα, ἀλλ' εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἔμφυτον εἰς τὰ πράγματα ἀρχὴν τῆς ἀβεβαιότητος, δηλαδὴ εἰς τὴν ἀνεξάρτητον ἀπὸ πάσης αἰτίας πολλαπλότητα τῶν πιθανῶν γεγονότων, ἡ ἱστορία πρέπει νὰ ἐμπνεύσῃ τοῦλάχιστον ἰσοδυνάμους ἀμφιβολίας. Πάντως, εἴτε εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἡναγκασμένος νὰ ὑποκύβῃ εἰς τὴν πίεσιν τῶν ἀντικειμενικῶν γεγονότων, τὰ ὅποια θὰ ἐπισημάνω, εἴτε ὅχι, βέβαιον εἶναι, ὅτι ἡ πίεσις αὐτὴ εἶναι μεγάλη καὶ καθίσταται ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν βιασιότερα, θέτουσα ἐν κινδύνῳ τὰ πάντα, δηλαδὴ πᾶν ὅ,τι ἀπετέλεσεν ἐπὶ μακροτάτους αἰῶνας τὴν οὐσίαν τῆς ζωῆς μας.

14.—Τὰ γεγονότα τὰ ὅποια θὰ ἐπισημάνω, κατὰ τὸ μέγιστον ποσοστὸν τῶν στοιχείων τὰ ὅποια προεκάλεσαν τὴν ἀντικειμενικὴν παρουσίαν των, εἶναι συνδεδεμένα μὲ τὰς κατακτήσεις τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, μὲ τὴν πρόοδον τῶν γνώσεων, μὲ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς. Ὑπερθυμίζω, λοιπόν, τὴν παρατήρησιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος κινδυνεύει νὰ ὑποκύβῃ εἰς τὴν πίεσιν καταστάσεων, τῶν ὁποίων ἡ διαμόρφωσις ἀποτελεῖ συνάρτησιν τοῦ θείου προορισμοῦ τοῦ πνεύματός του. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς ἔγκειται τὸ μέγα δρᾶμα.

15.—Τὸ πρῶτον ἀντικειμενικὸν γεγονός, τὸ ὅποion πρέπει νὰ ἐπισημάνω, εἶναι ὁ διαρκῶς ἐπιταχυνόμενος ρυθμὸς, μὲ τὸν ὁποῖον αὐξάνει ὁ πληθυσμὸς τῆς γῆς, ρυθμὸς, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ συνάρτησιν τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης γενικῶς καὶ εἰδικώτερον τῆς ἱατρικῆς, τῆς φαρμακολογίας, τῆς χημείας. «Κατὰ τὴν ὥραν αὐτήν», γράφει παραστατικώτατα ὁ *Aldous Huxley* εἰς βιβλίον του ἐκδοθὲν πρὸ τινων μηνῶν («*Brave New World Revisited*»), «ὁ πληθυσμὸς τοῦ κόσμου αὐξάνει κάθε χρόνον περίπου κατὰ τεσσαράκοντα τρία ἑκατομμύρια. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι κάθε τέσσαρα χρόνια προσθέτουν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὸν ἀριθμὸν των ἀριθμὸν ἴσον πρὸς τὸν σημερινὸν πληθυσμὸν τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν καὶ κάθε ὀκτώμισιν χρόνια προσθέτουν ἀριθμὸν ἴσον πρὸς τὸν σημερινὸν πληθυσμὸν τῶν Ἰνδιῶν. Μὲ τὸ μέτρον τῆς αὐξή-

σεως, τὸ ὁποῖον ἴσχυσεν ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ μέχρι τοῦ θανάτου τῆς βασιλείσης Ἑλισάβετ τῆς Α', ἐχρειάσθησαν δεκαεῖς αἰῶνες διὰ τὰ διπλασιασθῆναι ὁ πληθυσμὸς τῆς γῆς. Μὲ τὸ σημερινὸν μέτρον ἀυξήσεως, θὰ διπλασιασθῇ εἰς χρονικὸν διάστημα μικρότερον ἀπὸ τὸ ἥμισυ ἐνὸς αἰῶνος». Βάσει ὑπολογισμῶν, τοὺς ὁποίους υἱοθετεῖ ὁ *Huxley*, κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ Κυρίου, ἐπὶ τοῦ πλανήτου μας ἔζων μόνον διακόσια πενήκοντα ἑκατομμύρια ἀνθρώπων καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, μόλις ὑπερέβαιναν ὁ πληθυσμὸς τῆς γῆς τὰ πεντακόσια ἑκατομμύρια. Σήμερον ἔχει φθάσει ἡ ὑπερβῆ τὰ δύο δισεκατομμύρια ὀκτακόσια ἑκατομμύρια. Καὶ ἡ θετικὴ πρόβλεψις εἶναι, ὅτι ἐντὸς χρονικοῦ διαστήματος μικροτέρου τῶν πενήκοντα ἐτῶν δὲν θὰ διπλασιασθῇ ἀπλῶς, ἀλλὰ θὰ αὐξηθῇ πολὺ περισσότερον, διότι θὰ ἔχῃ ὁπωσδήποτε μεταβληθῇ (ἐὰν δὲν ἐπέμβουν ἀνασταλτικαὶ δυνάμεις) τὸ σημερινὸν μέτρον ἀυξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ.

Δὲν δυνάμεθα ἀκόμη νὰ εἴπωμεν, ἐὰν οἱ φόβοι τοῦ *Robert Thomas Malthus* ἦσαν ἡ δὲν ἦσαν ἀβάσιμοι. Ἡ ἐπιστήμη, βεβαίως, ἀνεκάλυψε — καὶ δὲν παύει νὰ ἀνακαλύπτῃ — τρόπους παραμερισμοῦ τῶν ἀνησυχιῶν τοῦ *Malthus* τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν διατροφήν τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἀποκλείεται, ὅμως, νὰ προκύψῃ ἀργότερον πρόβλημα διατροφῆς, ἐξαντλουμένων τῶν δυνατοτήτων τῆς γῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλὰ τὸν κίνδυνον αὐτὸν θὰ εὔρουν τρόπον οἱ ἄνθρωποι νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουν. Ἐὰν καὶ ὅταν κινδυνεύσουν νὰ ἀποθάνουν ἐξ ἀσιτίας, θὰ ἀνακαλύψουν, μὲ ἀπαλὰ ἢ καὶ ἄγρια μέσα, ὁδὸν σωτηρίας. Τὸ μέγα πρόβλημα εὐρίσκεται ἄλλοῦ. Πρὶν ἢ κινδυνεύσῃ ἡ ζωὴ των, θὰ κινδυνεύσῃ (καὶ κινδυνεύει ἤδη) ἡ ὑπόστασις των. Πρὶν ἢ ἐμφανισθῇ ὁ βιολογικὸς κίνδυνος, θὰ ἐμφανισθῇ (καὶ ἐμφανίζεται ἤδη) ὁ ἠθικὸς κίνδυνος. Καὶ ἐνῶ ὁ βιολογικὸς κίνδυνος, ἐὰν καὶ ὅταν τυχὸν ἐκδηλωθῇ, θὰ γίνῃ ἀμέσως αἰσθητὸς καὶ θὰ πράξουν οἱ ἄνθρωποι τὸ πᾶν διὰ νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουν, ὁ ἠθικὸς κίνδυνος, ὁ ὁποῖος ἐκδηλοῦται ἤδη, δὲν γίνεται ἀντιληπτός· οἱ ἄνθρωποι, εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ὁποίων γεννᾶται καὶ ἀνθροῦται ὁ ἐχθρός, δὲν αἰσθάνονται καὶ ὅτι κινδυνεύουν.

Οἱ ἄνθρωποι συνωσιζοῦνται ἤδη κατὰ τρόπον ἐπικίνδυνον διὰ τὴν ὑπόστασίν των. Ἐντὸς ὀλίγων δεκαετιῶν θὰ σημειωθῇ εἰς τὰς μεγαλοπόλεις — καὶ κατὰ προέκτασιν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπαιθρον, ἐὰν θὰ ἐξακολουθῇ κατ' ἀρχὴν ὑπάρχουσα ἡ ὑπαιθρος, ὅπως τὴν γνωρίζομεν — οὐσιώδης μεταβολὴ τῶν ὅρων ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, τῶν ὅρων ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς, ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ζωῆς.

Ἡ ἔντονος ὁμαδοποίησις τῶν ἀνθρωπίνων υπάρξεων, μὲ μηχανικῶς ρυθμιζομένας τὰς πλείστας ἐκδηλώσεις των, θέτει ἐν κινδύνῳ τὰς μέχρι τοῦδε γνωστὰς μορφὰς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον του ἢ καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν ἑαυτὸν του. Μὲ ἄλλας λέξεις, ἀπειλοῦνται μὲ καταστροφὴν ἡ ἔστω ριζικὴν ὥς πρὸς τὴν οὐσίαν των ἀλλοίωσιν αἱ μορφαὶ ζωῆς, αἱ ὁποῖαι εἶναι γνωσταὶ ἂφ' ἐνὸς μὲν ὥς φιλία

ἔρως, οἰκογένεια, συγγενικὸς δεσμός, κοινωνικὴ συναναστροφή, πνευματικὸς δεσμός, κοινότης ἰδεῶν ἢ αἰσθητικῶν ὁρῶν, ἐκκλησία καὶ πολιτεία, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς ψυχικῶς ἢ πνευματικῶς γόνιμος μόνωσις, ὡς ρεμβασμός, ὡς θρησκευτικὸς στοχασμός, ὡς ἐσωτερικὸς διάλογος, ὡς ἀτομικὴ δημιουργικὴ ἐπίδοσις, φιλοσοφικὴ ἢ ποιητικὴ ἢ καλλιτεχνικὴ. Σημειοῦνται ἤδη συμπτώματα διαταραχῆς ἢ ἀπλῆς ἔστω δυσχεράσεως τῶν μορφῶν, τὰς ὁποίας ἔχουν ἀποκτήσει, μετὰ πολλῶν αἰώνων δοκιμασίας καὶ ἐμπειρίας, αἱ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον του ἢ καὶ πρὸς τὸν ἑαυτὸν του. Τὸ ὅτι ἔγιναν οἱ ἄνθρωποι πολλοὶ καὶ θὰ γίνωνται, μὲ συνεχῶς ἐντεινόμενον ρυθμὸν αὐξήσεως, διαρκῶς περισσότεροι, εἶναι γεγονὸς βαρυτάτης σημασίας διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ποσότης εἶναι δυνατόν νὰ ἀλλοιῶσῃ ριζικῶς τὴν ποιότητα.

16. — Ἡ στάθμη τῆς ποιότητος — καὶ θὰ ἐπισημάνω τώρα τὸ δεύτερον ἀντικειμενικὸν γεγονὸς, τὸ ὁποῖον πιέζει τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του — κατέρχεται διαρκῶς περισσότερον καὶ διὰ τὸν λόγον, ὅτι ὄχι μόνον αὐξάνει συνεχῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ γενικεύεται διαρκῶς περισσότερον ἡ ἐκπαίδευσις. Μέγα, βεβαίως, ἀγαθὸν εἶναι ἡ παιδεία καὶ ἔπρεπε νὰ παρασχεθῇ εἰς ὅλους ἢ δυνατότης νὰ μάθουν γράμματα. Ἡ καθολικὴ, ὅμως, ἐκπαίδευσις δὲν προῆλθε μόνον ἀπὸ ἡθικὴν ἐπιταγὴν καὶ δὲν ὑπῆρξεν ἀπλῶς αἶτημα καὶ κατόρθωμα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καὶ εἰδικώτερον τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας. Δὲν θὰ ἦτο δυνατό ἡ καθολικὴ ἐκπαίδευσις χωρὶς τὴν τεχνικὴν πρόοδον, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἄλλως τε καὶ ὅρος ἀναπτύξεως τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας· δὲν θὰ ἦτο εἰδικώτερον δυνατό χωρὶς τὴν πρόοδον τῆς τυπογραφίας κατὰ κύριον λόγον, ἀλλὰ καὶ τῶν νεωτάτων μέσων ἀκουστικῆς καὶ ὁπτικῆς μεταδόσεως γνώσεων, ἐντυπώσεων, ἰδεῶν. Παιδείαν δὲν ἀσκεῖ μόνον διὰ τοῦ σχολείου ἢ πολιτεία, ἢ ὁποία κατ' ἀρχὴν βασίζει ἢ προσπαθεῖ ἢ ἔστω δύναται νὰ βασίσῃ ταύτην ἐπὶ ὀρθῶν κατευθύνσεων· παιδείαν ἀσκεῖ καὶ πᾶν ἐντυπον, καθὼς καὶ τὸ ραδιόφωνον, ἡ κινηματογραφικὴ ταινία, ἡ τηλεόρασις. Ἀφ' ἑνὸς μὲν, λοιπόν, ἡ καθολικὴ παιδεία, ἡ διὰ τοῦ σχολείου παρεχόμενη, αὐξάνει διαρκῶς περισσότερον τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται μορφωμένοι — πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον καταβιβάζει μοιραῶς τὸν μέσον ὅρον τῆς ποιότητος τῶν τεταγμένων νὰ ἔχουν γνώμην ἐπὶ παντὸς θέματος —, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῶν ἀναριθμήτων ἐντύπων, θεαμάτων καὶ ἀκροαμάτων ἀσκεῖται ἐν πολλοῖς κακῇ παιδείᾳ ἢ ἔστω παιδείᾳ προκαλοῦσα ὁμοιομορφίαν καὶ ὁμαδοποίησιν τῶν συνειδήσεων καὶ καθιστῶσα περιττὸν τὸν ἀτομικὸν μόχθον, ὁ ὁποῖος καλλιεργεῖ τὴν προσωπικότητα.

Ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἑνὸς ἔθνους ἢ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος προϋποθέτει ἱεραρχημένην πνευματικὴν κοινωνίαν. Ἡ ἱεράρχησις, ἡ ἀξιολόγησις τῆς παρουσίας καὶ προσφορᾶς ἐκάστου, ἦτο εὐχερὴς εἰς τὴν ἀριθμητικῶς στενὴν πνευματικὴν κοινωνίαν τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν ἢ τῶν πόλεων τῆς Ἀναγεννήσεως ἢ τῶν Παρισίων κατὰ τὸν

ΙΖ' αἰῶνα ἢ τῆς Βαϊμάρης καὶ τῆς Ἰένας κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος Σήμερον κατέστη ἡ ἱεράρχησις αὐτῇ δυσχερής· καὶ αὖριον πιθανὸν νὰ εἶναι ἀδύνατος. Τὸ μέγα ἠθικὸν ἐλάττωμα τῶν στενῶν πνευματικῶν κοινωνιῶν τοῦ παρελθόντος ἦτο τοῦτο : ὅτι ἡ ἀριθμητικὴ στενότης των, παράγων ἀναγκαῖος διὰ τὴν ὑψηλὴν ποιιοτικὴν στάθμην καὶ τὴν καλὴν ἱεράρχησιν τῶν μελῶν των, προϋπέθετε τὴν ὑπαρξιν, ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῶν πνευματικῶν κύκλων, μεγάλου πλήθους ἀνθρώπων, προϋπέθετε τὸν ἀποκλεισμόν τῆς μεγάλης πλειονότητος τῶν ζώντων εἰς τὴν αὐτὴν χώραν, τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν αὐτὴν ἐθνικὴν κοινωνίαν ἢ λαϊκὴν κοινότητα ἢ εὐρύτεραν γεωγραφικὴν κοινότητα πολιτισμοῦ. Πάντως, τὸ ἠθικὸν τοῦτο ἐλάττωμα ἐξουδετεροῦτο ἐν μέρει ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι τὸν τόνον εἰς τὴν ὅλην ἱστορικὴν παρουσίαν τῆς εὐρύτερας κοινότητος ἔδιδεν ἡ στενὴ πνευματικὴ κοινωνία μὲ τὴν ὑψηλὴν στάθμην της καὶ τὴν ἀριάν ἱεράρχησιν.

Ποῖοι δίδουν σήμερον τὸν τόνον καὶ ποῖοι θὰ τὸν δίδουν αὖριον ; Ὅπως τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔγιναν πολλοὶ καὶ γίνονται διαρκῶς περισσότεροι, εἶναι μέγα καὶ ἴσως φοβερὸν εἰς συνεπείας, οὕτω καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τὰ κυκλοφοροῦντα βιβλία καὶ γενικῶς ἐντυπα γίνονται διαρκῶς περισσότερα, ἀναρίθμητα, κλονίζει ἐν πολλοῖς ἤδη καὶ εἶναι δυνατὸν εἰς τὸ μέλλον νὰ ἀναιρέσῃ πλήρως τὰς προϋποθέσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ γενικώτερον τῆς καλλιεργημένης ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἀναγνώσται πληθύνονται οἱ συγγραφεῖς καὶ τὰ βιβλία πληθύνονται ὁ μέσος ὅρος τῆς ποιότητος ἀναγνωστῶν καὶ βιβλίων κατέρχεται διαρκῶς περισσότερον. Ὁ Nietzsche ἔθεσεν εἰς τὰ χεῖλη τοῦ Ζαρατούστρα τὰς ἐξῆς φοβερὰς καὶ δυσαρέστους εἰς τὴν ἀκοὴν λέξεις : « Ἄλλα ἑκατὸ χρόνια ἀναγνωστῶν καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἴδιον θὰ βρωμίῃ ». Εἴκοσι τρία περίπου ἔτη μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὴν στιγμήν, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ συμπληρωθοῦν τὰ ἑκατὸν αὐτὰ χρόνια !

17. — Τὸ τρίτον ἀντικειμενικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐπισημανθῇ ὡς κρίσιμον διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἡ εἰσβολὴ τῆς μεγάλης ταχύτητος εἰς τὴν ζωὴν του καὶ γενικώτερον εἰς τὴν ἱστορίαν.

Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐφεῦρε μέσα συγκοινωνίας καὶ τηλεπικοινωνίας, ὡς καὶ πολεμικῆς τηλενεργείας, τὰ ὁποῖα πρὸ πενήκοντα ἀκόμη ἐτῶν θὰ ἐφαίνοντο ἀπίστευτα. Ἐντὸς ἐλαχίστων ὥρῶν καλύπτει ὁ μετακινούμενος ἄνθρωπος ἀπόστασιν χιλιάδων μιλίων, αἱ δὲ τηλεπικοινωναί ἐφθασαν εἰς τὸν πρακτικὸν ἐκμηδενισμόν πάσης ἐπὶ τῆς γῆς ἀποστάσεως.

Δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη, ποίαν ἐπίδρασιν θὰ ἀσκήσουν αἱ μεγάλαι ταχύτητες εἰς τὸν ὄργανισμόν τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὸ νευρικόν του σύστημα, εἰς τὴν ψυχοβιολογικὴν σύστασίν του. Πρέπει νὰ ἔλθουν καὶ νὰ παρῶνθουν πολλοὶ γενεαὶ διὰ τὰ κα-

τασιῇ δυνατῇ ἢ ἐξακρίβωσις τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς. Δὲν θὰ σταθῶ, λοιπόν, εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο· εἶναι πρόωρος ἢ ἀντιμετώπισις του. Δὲν ἀποκλείεται, ἄλλως τε, νὰ προσαρμολογῇ ὁ ἀνθρώπινος ὀργανισμός, χωρὶς μεγάλης διαταραχᾶς καὶ βλάβας, εἰς τὸ μηχανικὸν φαινόμενον τῆς μεγάλης ταχύτητος. Τὸ κρισιμώτερον, ὅμως, πρόβλημα εἶναι ἄλλο. Ἡ εἰσβολὴ εἰς τὴν ζωὴν μας τῆς μεγάλης ταχύτητος, προκληθεῖσα ὑπὸ τῶν μέσων συγκοινωνίας καὶ τηλεπικοινωνίας, μετέβαλεν ἤδη καὶ θὰ μεταβάλλῃ ἀκόμη περισσότερον τὸν «ἱστορικὸν χρόνον», τὸν ρυθμὸν—τὸ *tempo*—τῆς ἱστορίας· ἄρα καὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ἱστορικὸς χρόνος εἶναι συνάρτησις τῆς ταχύτητος, μὲ τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατὸν νὰ συλληφθῶν, νὰ γνωστοποιηθῶν καὶ νὰ ἐκτελεσθῶν, ἐντὸς ὀρισμένου χρόνου, αἱ ἱστορικαὶ πράξεις. Ὅταν, διὰ τὴν ἐκτέλεσιν μιᾶς ἱστορικῆς ἀποφάσεως, ἐχρειάζετο ἢ ἐπὶ μῆνας μετακινήσεις τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ Ξέρξου ἢ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἢ τοῦ Ἀννίβα ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ Βοναπάρτου ἀπὸ χώρας εἰς χώραν, ἢ ἡ ἱστορία—καὶ μὲ τὴν ὥθησιν ἀκόμη δυναμικῶν πρωταγωνιστῶν—ἐξελλίσσετο βραδέως. Καὶ αὐτὴ ἢ μεταβίβασις μιᾶς ἐντολῆς ἢ πληροφορίας ἐπέβαλλεν εἰς τὸν ἱστορικὸν χρόνον, δηλαδὴ εἰς τὸν χρόνον τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, βραδύτητα. Αἱ ὥραι τῆς ἀναμονῆς ἢ προετοιμασίας ἢ προκαταρκτικῆς ἐξελλίξεως τῶν γεγονότων ἦσαν εἰς τὴν ἱστορίαν, ἕως χθές, πολὺ περισσότεραι ἀπὸ τὰς ὥρας καθ' ἃς προσελάμβανον τὰ γεγονότα τὴν τελειωτικὴν μορφήν των. Μὲ ἄλλας λέξεις, ἢ ἡ ἱστορία ἦτο ἀραιὰ ἢ μεταβολὴ ἢ ἡ διαμόρφωσις οἰωνδήποτε καταστάσεων (ἐθνολογικῶν, πολιτικῶν, οἰκονομικῶν, πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν) ἀπῆτει μεγάλα διαστήματα χρόνου, δεκαετίας ἢ καὶ αἰῶνας. Πεντακόσια ἢ καὶ χίλια ἔτη ἐχρειάζοντο διὰ νὰ διαμορφωθῇ, νὰ ἀναπτυχθῇ, νὰ κλονισθῇ καὶ νὰ πέσῃ μία αὐτοκρατορία. Αἱ μορφαὶ τοῦ λόγου καὶ αἱ ἐπικρατοῦσαι ἰδέαι διετηροῦντο ἐπὶ αἰῶνας, μετεβάλλοντο καὶ ἐξελλίσσοντο βραδύτατα. Ἀπητοῦντο πολλάκις διακόσια καὶ τριακόσια χρόνια διὰ νὰ συμπληρωθῇ ἢ ἀνέγερσις ἑνὸς καθεδρικοῦ ναοῦ. Καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐπερίμεναν, παρηκολούθουν μὲ ὑπομονήν, ἐθαύμαζον. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι καὶ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, αἱ σημαντικαὶ χρονολογίαι, αἱ συνδεόμεναι μὲ σταθμοὺς τῆς ἱστορίας, ἦσαν σχετικῶς ὀλίγαι εἰς ἐκάστην ἑκατονταετίαν τοῦ παρελθόντος ἀντιστοιχοῦν πέντε ἢ δέκα ἢ ἑκατὸν ἀξιομνημόνευτα συμβάντα. Ἡ ἱστορικὴ μνήμη εἶχε τὴν ἄνεσιν νὰ τὰ συλλέγῃ καὶ νὰ τὰ ἐπεξεργάζεται καὶ αἱ χρονικαὶ ἀποστάσεις ἀπὸ τοῦ ἑνὸς σταθμοῦ τῆς ἱστορίας εἰς τὸν ἄλλον ἐπέτρεπον τὴν δημιουργίαν ἱστορικῶν παραδόσεων καὶ ἱστορικῆς συνειδήσεως.

Ἡ εἰσβολὴ τῆς μεγάλης ταχύτητος εἰς τὴν ἱστορίαν ἀνατρέπει τὰς προϋποθέσεις ἐκείνας τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως καὶ, γενικώτερον, τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, αἱ ὁποῖαι ἴσχυον ἕως χθές. Ὁ ἱστορικὸς χρόνος ἐγένετο τόσον ταχύς, ὥστε

τὸ περιεχόμενον τῆς ἱστορίας, μὲ μέτρον τὸν ἡλιακὸν χρόνον τῆς γῆς, προσέλαβε πυκνότητα καταπληκτικὴν. Εἶναι ἀδύνατον, βεβαίως, νὰ εἴπωμεν, πρὸς τίνα ἀριθμὸν δεκαετιῶν ἢ καὶ ἑκατονταετιῶν τοῦ παρελθόντος ἰσοδυναμεῖ ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορικῆς πυκνότητος, ἢ δεκαετία, τὴν ὁποίαν διανύομεν. Ἡ σύγκρισις ἀποκλείεται, διότι τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῶν ἡμερῶν μας εἶναι κατὰ μέγα μέρος ποιοτικῶς διάφορα ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος. Ἡ πλήρης πλέον ἐνότης τοῦ παγκοσμίου ἱστορικοῦ χώρου ἀφ' ἐνός, καὶ ἢ ἐν πολλοῖς ἐπιστημονικῇ καὶ τεχνολογικῇ φύσει τῶν κινήτρων καὶ παραγόντων τῆς ἱστορίας ἀφ' ἑτέρου — δύο βαρυσήμαντα δεδομένα τὰ ὁποῖα ἐπισημαίνω ἐπίσης ὡς κρίσιμα διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου — μετέβαλον οὐσιωδῶς καὶ θὰ ἀλλοιώσουν εἰς τὸ μέλλον ἀκόμη περισσότερον τὴν ποιότητα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Χωρὶς, λοιπόν, νὰ ἀποτολμήσωμεν συγκρίσεις ἀνομοίων πραγμάτων, πρέπει νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν διαπίστωσιν, ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς ἱστορίας κατέστη σήμερον ἐξόχως πυκνόν. Τὸ ἀντικειμενικὸν αὐτὸ γεγονὸς — δηλαδή ἡ μεγάλη ταχύτης, μὲ τὴν ὁποίαν σημειοῦνται τὰ ἱστορικὰ συμβάντα — πιέζει τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του, τὴν θεμελιωμένην ἐπὶ μακρῶν παραδόσεων. Ἡ ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου, προῖδὸν ἐμπειριῶν, αἱ ὁποῖαι ὠρίμαζον εἰς μεγάλα διαστήματα χρόνου, καλύπτοντα πολλὰς γενεάς, ἐκτίθεται, μὲ τὴν εἰσβολὴν τῆς μεγάλης ταχύτητος εἰς τὴν ἱστορίαν, εἰς κρίσιν βαρυτάτην.

18. — Τὴν κατάστασιν αὐτὴν ἐπιδεινώνει τὸ ἄλλο γεγονός, τὸ ὁποῖον ἐπεσήμενα πρὸ ὀλίγου καὶ τὸ ὁποῖον, ὅπως εἶπα, μεταβάλλει ἐν πολλοῖς καὶ τὴν ποιότητα τῶν ἱστορικῶν συμβάντων. Ἡ φύσις τῶν κινήτρων καὶ παραγόντων τῆς ἱστορίας ἤτο ἄλλοτε κυρίως ἠθικὴ, δηλαδή συνυφασμένη μὲ τὴν βούλησιν τῶν ἀνθρώπων, ἀδιάφορον ἐὰν ἢ βούλησις αὐτῇ, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων καὶ εἰς βαθμὸν ἄλλοτε μεγαλύτερον καὶ ἄλλοτε μικρότερον, ἤτο ἐξηρητημένη ἀπὸ ὅρους γεωγραφικοὺς, βιολογικοὺς, οἰκονομικοὺς ἢ καὶ ἄλλους. Κίνητρα καὶ παράγοντες τῆς ἱστορίας ἦσαν ἄλλοτε αἱ ἐντολαὶ τοῦ Μωϋσέως, οἱ λόγοι τῶν προφητῶν, τὰ ἔπη τοῦ Ὅμηρου, ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνα, ἡ ἰδέα τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ἡ μορφὴ καὶ ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτους, ἡ ἡρωικὴ νεανικὴ ψυχὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἡ διέλευσις τοῦ Βούδδα ἀπὸ τὸν κόσμον, ἡ Δωδεκάδελτος καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς βασισθεῖσα παιδεία τῶν Ρωμαίων, τὸ στωϊκὸν ἥθος Κάτωνος τοῦ νεωτέρου καὶ ἄλλων πολιτῶν τῆς Ρώμης, ὁ βίος, ἡ διδασκαλία καὶ ἡ σταύρωσις τοῦ Ἰησοῦ, ὁ Χριστιανισμὸς ὡς βίωμα τῶν μαρτύρων καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ πρωτοβουλία τοῦ Μωάμεθ καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ κινητοποιήσις τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου, ἡ πίστις τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὴν Θεομήτορα καὶ ἡ ἀκριτικὴ νοοτροπία των, τὸ παράδειγμα καὶ ἡ ἐμπρακτος ἀγιωσύνη τοῦ Φραγκίσκου τῆς Ἀσσιζης, ἡ στροφὴ τῶν Ἰταλῶν εἰς τὸ κλασσικὸν ἰδεῶδες, ἡ ἀκαμψία καὶ τὸ πείσμα τοῦ Λονθήρου, ἡ αὐτοπειθαρχία τοῦ Ἰγνατίου Λογιόλα, ἡ

ἀνησυχία τῶν πνευμάτων εἰς τὴν Γαλλίαν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἡ ἱστορικὴ πρωτοβουλία τοῦ Ναπολέοντος, ἡ ἰδέα τῶν ἐθνοτήτων καὶ ὁ ρωμαντισμὸς κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα. Παραλλήλως πρὸς τοὺς τοιούτους παράγοντας τῆς ἱστορίας εἶχον ἀρχίσει, βεβαίως, νὰ προβάλλουν ἢ μᾶλλον νὰ ἐπηρεάζουν ἐμμέσως τὴν πορείαν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καὶ παράγοντες τεχνολογικοί, συγκεκριμένως καὶ κυρίως ἡ τυπογραφία ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἐντεῦθεν, ἡ ἀτμοκίνητος μηχανὴ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα, οἱ παράγοντες αὐτοὶ ἐπληθύνθησαν, καὶ προέκυψαν μάλιστα ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν σφαῖραν τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐπηρεαζούσης τὴν τεχνικὴν, δηλαδὴ τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις καὶ τὰ μέσα συγκοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν σφαῖραν τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐπηρεαζούσης τὴν υγείαν καὶ ἐπομένως τὸν μέσον ὄρον ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Pasteur ὑπῆρξε μέγας παρὰ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος. Πάντως, μέχρι τινὸς ὑπερίσχυον ἔναντι τῶν παραγόντων καὶ κινήτρων τῆς ἱστορίας, τῶν ὁποίων ἡ φύσις ἦτο ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνολογικὴ, οἱ παράγοντες καὶ τὰ κίνητρα, τῶν ὁποίων ἡ φύσις ἦτο ἠθικὴ, δηλαδὴ συνδεδεμένη μὲ τὸ στοιχεῖον τῆς βουλήσεως, ἀδιάφορον ἔαν τῆς ἀδεσμεύτου ἢ μή.

Ἀπὸ τίνος ἤρχισε νὰ μεταβάλλεται καὶ νὰ γίνεται ἀντίστροφος ἡ σχέσις καὶ ἀναλογία μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν, εἰς τὰς ὁποίας πρέπει νὰ καταταγοῦν οἱ παράγοντες καὶ τὰ κίνητρα τῆς ἱστορίας. Ἦρχισε, μὲ ἄλλας λέξεις, νὰ ἐπικρατῇ ἡ κατηγορία ἐκείνη, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν τὰ τεχνολογικὰ καὶ γενικῶς τὰ ἐπιστημονικὰ κίνητρα καὶ μάλιστα ὄχι μόνον ὡς ἀφανὴ κίνητρα, ἀλλὰ καὶ ὡς φανεροὶ παράγοντες τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ἡ Φυσικὴ καὶ ἡ Χημεία ἔγιναν παράγοντες τῆς ἱστορίας, ἐνῶ ἔως χθὲς δὲν ἦσαν. Τὰ ἐργαστήρια, ὄχι μόνον τοῦ Ernest Rutherford ἢ τοῦ Languevin, ἀλλὰ καὶ τοῦ Fleming, ἔγιναν παράγοντες τῆς ἱστορίας ἄμεσοι, ἐνῶ τὸ ἐργαστήριον τοῦ Lavoisier ὑπῆρξε σταθμὸς μόνον τῆς ἐπιστήμης, μέγας βεβαίως, ἀλλὰ σταθμός, ὁ ὁποῖος ἐπηρέασεν ἀπλῶς ἐμμέσως, βραδέως καὶ ἀφανῶς, τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας καὶ δὲν ἠμπόδισε τὸν Ναπολέοντα ἢ τὸν Metternich ἢ τὸν Palmerston ἢ τὸν Bismarck νὰ ἔχουν τὸν κύριον λόγον εἰς τὸν ΙΘ' αἰῶνα. Ἡ πενικελλὴν προεκάλεσεν, ὡς ἄμεσος παρὰ τῆς αὐξήσεως τοῦ μέσου ὄρου ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ἱστορικὰ ἀποτελέσματα μεγαλύτερα καὶ μονιμώτερα ἐκείνων, τὰ ὁποῖα προεκάλεσεν ἡ βούλησις τοῦ Χίτλερ ἢ τοῦ Στάλιν. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐργαστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπετεύχθη ἡ διάσπαισις τοῦ ἀτόμου, αὐτὰ δὲν θὰ ἐνεφανίζοντο, βεβαίως, ὡς ἄμεσοι παράγοντες ἐξελίξεως τῆς ἱστορίας, ἔαν, μετὰ τὴν μεγάλην δοκιμὴν ἀποδεσμεύσεως τῆς ἐνεργείας τοῦ ἀτόμου, τὴν γενομένην εἰς τὸ Σικάγον τὴν 2αν Δεκεμβρίου 1942 ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ Enrico Fermi, δὲν ἐσημειοῦτο ἡ δοκιμὴ τῆς πρώτης ἀτομικῆς βόμβας εἰς τὸ Ἀλαμογκόρτο, τὴν 16ην Ἰουλίου 1945. Πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ φθάσωμεν εἰς τὸν δεύτερον παγκόσμιον

πόλεμον ἢ, ἔστω γὰ ἴδωμεν τοῦτον ἐξελισσόμενον ὡς ἐξείλιχθη, ἐὰν ἐν ἔτει 1939 εὐρισκόμεθα εἰς τὸ σημεῖον ἐπιστημονικῆς προόδου, εἰς τὸ ὁποῖον εὐρισκόμεθα σήμερον.

19. — Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, ὅπως διεμορφώθη ἀπὸ τοὺς *Karl Marx* καὶ *Friedrich Engels*, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἱστορία εἶχε καὶ ἔχει βασικὸν τῆς κίνητρον τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὰς οἰκονομικὰς συνθήκας, αἱ ὁποῖαι προσδιορίζονται ἀπὸ τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις. Τὰ μέσα παραγωγῆς μεταβάλλονται ἐκάστοτε. Δι' αὐτῶν μεταβάλλονται καὶ αἱ οἰκονομικαὶ συνθήκαι, καὶ ἔρχεται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἡ στιγμή, καθ' ἣν ἡ ἀντίφασις μεταξὺ τῶν μεταβληθεῖσων οἰκονομικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς καθυστερημένης κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ὀργανώσεως προσλαμβάνει μορφήν ἀδιεξόδου. Τὰ μέσα παραγωγῆς προβάλλουν, ἐφ' ὅσον δὲν ἀλλάσσουν ἀναλόγως καὶ οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί, ὡς μέσα καταστροφῆς. Ἡ κοινωνικὴ τάξις, τῆς ὁποίας ὁ βίος κατέστη ἀβίωτος ὑπὸ τὰς ἀσυμβιβάστους πρὸς τὴν πρόοδον τῶν μέσων παραγωγῆς, ἄρα τῆς τεχνικῆς, κοινωνικὰς συνθήκας, ἀναγκάζεται γὰ ἐπαναστατήσῃ καὶ γὰ ἀνατρέψῃ τὰς καθυστερημένας καὶ πιεστικὰς κοινωνικὰς συνθήκας, ὡς καὶ τὰς ἰδεολογίας, αἱ ὁποῖαι ἀντιστοιχοῦν πρὸς αὐτάς.

Ἡ θεωρία αὕτη συνελήφθη κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, δηλαδὴ εἰς ὥραν τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τὴν σύλληψίν της. Κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην τῆς αἰφνιδίας ἐντόνου βιομηχανοποιήσεως (ιδίᾳ ἐν Ἀγγλίᾳ), τῆς βασισθείσης ἐπὶ τῆς νέας τεχνικῆς, ὁρθῶς συνελήφθη ὑπὸ τῶν *Marx* καὶ *Engels* ἡ ἀντινομία μεταξὺ παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν. Ἀλλὰ οἱ ἴδρυνται τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, τοῦ λεγομένου ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, ἐπροχώρησαν πολὺ. Προεξέτειναν τὴν θεωρητικὴν των σύλληψιν καὶ πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ πρὸς τὰ ἔμπροσ, καὶ πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ πρὸς τὸ μέλλον. Πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς νεωτέρας τεχνικῆς, πρὸ τῆς στοιχειώδους πρώτης φάσεως αὐτῆς, τὴν ὁποίαν ἐγκαινιάζει ἡ ἀτμοκίνητος μηχανή, ἡ τεχνικὴ (ἢ μᾶλλον ἡ ἀπουσία τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ συνθέτου τεχνικῆς) ἐπέτρεπε τὰ πάντα εἰς τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ζωὴν καὶ δὲν προσδιόριζεν ἀναγκαστικῶς τίποτε. Ὅλα τὰ λεχθέντα περὶ ἀναγκαστικῆς σχέσεως μεταξὺ χειροκινήτου μύλου καὶ φεουδαλισμοῦ εἶναι θεωρητικαὶ ὑπερβολαί. Ἀλλὰ καὶ τὸ μέλλον δὲν συνέλαβον ὁρθῶς οἱ ἴδρυνται τοῦ Μαρξισμοῦ. Εἰς ὥρισμένην, βεβαίως, φάσιν της — ἐκείνην, ἡ ὁποία ἐσημειώθη κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ «Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου» καὶ διήρκεσεν ἐπὶ τινὰς δεκαετίαις ἢ ἐπιζῇ, ἔστω, μέχρι σήμερον εἰς τὰς ὑπαναπτύκτους χώρας — ἡ πρόοδος τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων προεκάλεσε τὴν ἀντινομίαν, ἡ ὁποία ὑποθάλλει ἐπαναστατικὰ κοινωνικὰ κινήματα. Ἄν καὶ διεπιστώθη, ὅτι ὅπου ἐπεκράτησε μέχρι τοῦδε ὁ κομμουνισμός, ἡ ἐπικράτησίς του δὲν ὠφείλετο εἰς ἐπανάστασιν ἔχουσαν σχέσιν μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Μαρξισμοῦ ἐπισημανθεῖσαν ἀντινομίαν, ἀλλὰ ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα καταστρεπτικῶν πολέμων καὶ καθαρῶς πολιτικῶν ἐνεργειῶν, αἱ

ὅποια ἐπωφελήθησαν μεγάλων πολεμικῶν ἀνωμαλιῶν, ὀφείλομεν ἐν τούτοις νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι, χωρὶς ἔστω νὰ ἐπικρατῇ, ἀναπτύσσεται ὁ κομμουνισμὸς ἐκεῖ, ὅπου, λόγῳ καθυστερημένων τεχνολογικῶν καὶ οἰκονομικῶν συνθηκῶν, αἱ ὅποια ὁμοιάζουν πρὸς τὴν κατάστασιν τοῦ 1848, συμπίπτουν ὠρισμένα κοινωνικὰ στρώματα καὶ διάγουν ζωὴν προλεταριάτου. Ἄλλ' οὔτε αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπικύρωσιν τῆς θεωρίας τοῦ *Marx*. Ἐνῶ, κατὰ τὴν θεωρίαν αὐτήν, ἡ μεγάλη ἀκριβῶς τεχνικὴ πρόοδος καὶ ἡ ἀντίστοιχος ἀνάπτυξις τῆς οἰκονομίας θὰ ἔπρεπε νὰ προκαλῇ τὴν ὑποθάλπουσαν τὴν ἐπανάστασιν ἀντινομίαν, εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ ἀντινομία αὐτὴ δὲν προκύπτει διόλου εἰς χώρας, ὅπως αἱ Ἑνωμένοι Πολιτεῖαι ἢ ἡ Μεγάλη Βρετανία, δηλαδὴ ἐκεῖ ὅπου εἶναι μεγάλη ἡ ἀνάπτυξις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῆς οἰκονομίας, προκύπτει δὲ ἀντιθέτως εἰς ὅσας χώρας ὑπάρχει καθυστέρησις.

Ἡ ἐξήγησις τοῦ φαινομένου αὐτοῦ εἶναι εὐκόλος. Ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς ὑπερηκόντισε τὰς προβλέψεις τῶν *Marx* καὶ *Engels*, οἱ ὅποιοι, μὲ τὴν ὀξυδερκεῖάν των, εἶδαν πολλά, ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἴδουν ἢ νὰ προῖδουν ὅσα ἦσαν ἀόρατα ἢ ἐθεωροῦντο ἀπίστευτα κατὰ τὰς ἡμέρας των. Δὲν πταίουν λοιπὸν ἐκεῖνοι, ἐὰν ὑπάρχουν ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι, εἰς τὴν σημερινὴν φάσιν τῆς τεχνικῆς καὶ οἰκονομικῆς προόδου, ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ὁπαδοί των. Ὁ τελευταῖος, ὁ ὁποῖος ἐδικαιολογεῖτο νὰ εἶναι ὁπαδὸς καὶ συνεχιστὴς τῆς διδασκαλίας των, ἦτο ὁ *Lenin*. Σήμερον, βλέπομεν ὅλοι, ὅτι ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς (τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων) καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν οργανωτικῶν μορφῶν τῆς οἰκονομίας ἔφθασαν εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε ὄχι μόνον δὲν γίνεται, ὑπὸ τὸ καθεστὼς τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, κατ' ἀνάγκην ἀβίωτος ὁ βίος τῶν ἐργαζομένων, ὄχι μόνον δὲν προβάλλει ἡ ἀντινομία, τὴν ὁποίαν ἐπεσήμαναν οἱ ἰδρυταὶ τοῦ Μαρξισμοῦ, ἀλλὰ συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον: ἐξασφαλίζεται ἐν πολλοῖς ἤδη καὶ εἶναι δυνατόν νὰ ἐξασφαλισθῇ πλήρως ἡ εὐημερία τῶν ἐργαζομένων. Ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς, μὲ ἄλλας λέξεις, ὑπερηκόντισε τόσον πολὺν τὰς προβλέψεις τοῦ *Marx*, ὥστε ἔφθασεν εἰς τὸ σημεῖον νὰ ὑπερρικτῇ ἀφ' ἑαυτῆς, ὅπου ἀξιοποιεῖται πλήρως, τὴν ἀντινομίαν, ἡ ὁποία, κατὰ τὸν ἱστορικὸν ὕλισμόν, ὁδηγεῖ ἀναγκαστικῶς εἰς ἐπανάστασιν. Ἡ ὕλική εὐημερία τῶν ἐργαζομένων εἶναι δυνατόν, λόγῳ τῶν καταπληκτικῶν κατακτήσεων τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν τομέα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, νὰ ἐξασφαλισθῇ ἐξ ἴσου εἰς τὰς Ἑνωμένας Πολιτεῖας μὲ τὸ κεφαλαιοκρατικὸν καθεστὼς καὶ εἰς τὴν Σοβιετικὴν Ἑνωσιν μὲ τὸ σοσιαλιστικὸν καθεστὼς.

20. — Ὅσα εἶπα περὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ἀπετέλεσαν ἀπλήρην παρένθεσιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματός μου. Ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον συνεδύασαν οἱ *Marx* καὶ *Engels* τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις μὲ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας, ἦτο ἐληρεασμένος ἀπὸ τὴν παροδικὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς των. Ἡ ἐξέλιξις τῶν μέσων παρα-

γωγῆς δὲν προκαλεῖ ἀναγκαστικῶς, ὅπως διδάσκει ὁ Μαρξισμός, κοινωνικὰς μεταβολὰς καὶ δὴ ριζικὰς ἐπαναστατικὰς ἀνατροπὰς. Τὸ πρόβλημα, τὸ μέγα καὶ κρίσιμον, ἐμφανίζεται κατ' ἄλλον τρόπον. Ὅχι μόνον αἱ παραγωγικαὶ δυνάμεις, ἀλλὰ γενικώτερον ἢ τεχνικὴ καὶ ἔτι γενικώτερον ἢ θετικὴ ἐπιστήμη (περιλαμβανομένης τῆς ἱατρικῆς) κατέστησαν σήμερον καὶ καθίστανται διαρκῶς περισσότερον οὐσιώδη κίνητρα καὶ μάλιστα φανεροὶ παράγοντες τῇν ἱστορικῆς ζωῆς, ἐκποτιζομένων σὺν τῷ χρόνῳ ἢ περιοριζομένων οὐσιωδῶς τῶν καθαρῶς ἡθικῶν παραγόντων, οἱ ὅποιοι, ἀδιάφορον ἐὰν ἐξηρημένοι ἐν πολλοῖς ἀπὸ βιολογικοῦς, γεωγραφικοῦς ἢ ἄλλους ὁρους, ἦσαν ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας οἱ ἐπικρατέστεροι. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει εἰς δλόκληρον τὸν κόσμον, εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν, εἰς τὰς κομμουνιστικὰς χώρας καὶ τὰς δημοκρατίας τῆς Δύσεως. Οὔτε ἡ βούλησις ἐνὸς *Lincoln*, οὔτε ἡ πρωτοβουλία ἐνὸς *Lenin* θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔχουν σήμερον τὴν αὐτὴν ἱστορικὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἐν ἔτει μὲν 1861 εἶχεν ἡ βούλησις τοῦ πρώτου εἰς τὰς Ἑνωμένας Πολιτείας, ἐν ἔτει δὲ 1917 ἡ πρωτοβουλία τοῦ δευτέρου εἰς τὴν Ρωσίαν. Καὶ αὖριον—εἰς τὸ ἐγγύς, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, μέλλον—ὁ ἡθικὸς παράγων, ἡ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ προσωπικότης, τὸ ἄτομον, θὰ ἔχῃ ἀκόμη μικροτέρας πιθανότητος καὶ ἐνκαιρίας νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας.

Ἡ ὑποχώρησις καὶ ὁ ἐνδεχόμενος ἐκμηδενισμὸς τοῦ ἡθικοῦ παράγοντος, τῆς προσωπικότητος, ὡς κινήτρου καὶ παράγοντος τῆς ἱστορίας, θὰ ἔχῃ σοβαροὺς ἀντικτύπους εἰς τὴν συνείδησιν καὶ τὴν ὅλην ὑπόστασιν τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει. Ἡ προσωπικότης, ὡς ἄμεσος παράγων πολιτικῆς ἢ πνευματικῆς ἢ ἡθικῆς δράσεως, εἶναι παράδειγμα δι' ὅλους ἢ διὰ πολλοὺς ἢ, ἔστω, δι' ὀλίγους, εἶναι φαινόμενον, τὸ ὁποῖον συγκινεῖ καὶ ἐμπνέει ἢ προκαλεῖ ἀντίδρασιν, διαφοροποιήσιν τῶν συνειδήσεων, ὑπεύθυνον τοποθέτησιν καὶ ἀντιμετώπισιν. Ἡ ἐνδεχομένη ἔξοδος τῆς προσωπικότητος ἀπὸ τὸ ἱστορικὸν προσκλήριον θὰ σημάνῃ καὶ ὑποχώρησιν τοῦ προσωπικοῦ παράγοντος, τοῦ ατόμου, εἰς τὴν ζωὴν τῶν κοινωνιῶν ἐν γένει. Ὅταν οἱ ἄμεσοι παράγοντες τῆς ἱστορικῆς ζωῆς θὰ εἶναι ἀποκλειστικῶς ἢ ἔστω κατὰ κύριον λόγον ἀπρόσωποι, ἐπιστημονικοί, τεχνολογικοί, ἐργαστηριακοί, δὲν θὰ εἶναι καὶ ἡ βούλησις ἐνὸς *Einstein* ἢ *Rutherford* ἢ *Fleming*, ἡ ὁποία θὰ δίδῃ κατὰ τρόπον ἄμεσον τὴν κατεύθυνσιν εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ γενικώτερον εἰς τὴν ζωὴν τὴν κατεύθυνσιν θὰ τὴν δίδουν αἱ ἀπρόσωποι δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἤδη προκύψει καὶ θὰ προκύψουν ἔτι μᾶλλον ἀπὸ τὰς ἐπιστημονικὰς συλλήψεις καὶ ἀνακαλύψεις των θὰ τὴν δίδουν μηχανικὰ τέρατα, ὅπως ὁ Σπούτνικ καὶ ὁ Λούνικ. Ἐνῶ ὁ *Einstein* καὶ ὁ *Planck*, ἐγκαινιάζοντες, χωρὶς νὰ τὸ θέλουν ἢ νὰ τὸ ὑποψιάζονται, τὸν αἰῶνα τῶν ἀπροσώπων τερατιωδῶν δυνάμεων, ἔζων, ὡς ἄνθρωποι, εἰς τὴν ἀτμοσφαῖραν τοῦ *Mozart* καὶ τοῦ *Beethoven*, αἱ δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι προέκυψαν ἀπὸ τὰς μεγάλας

ἐπιστημονικὰς συλλήψεις των, πιέζουν τὸν σημερινὸν ἄνθρωπον καὶ θὰ πιέσουν ἀκόμη περισσότερον τὸν αὐριανὸν νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπόστασίν του, νὰ παύσῃ νὰ ἀγαπᾷ ὅ,τι ἡγάπα ὁ *Einstein* ἢ ὁ *Planck*. Διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν κινδυνεύει νὰ ἀφανισθῇ ὁλόκληρος ἡ μέχρι τοῦδε ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος· διὰ πρώτην φορὰν κινδυνεύει ὁλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῆς ἀπὸ μακρῶν αἰώνων καλλιεργηθείσης ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ *Karl Jaspers*, εἰς τὸ ἔργον του «Περὶ τῶν πηγῶν καὶ τῶν σκοπῶν τῆς ἱστορίας», λέγει: «Ἐνῶ ὁλόκληρος ἡ μέχρι τοῦδε ἱστορία ἀφεώρρα, μὲ τὰ συμβάντα της, μόνον ὀλίγον τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου (*des Menschseins*), σήμερον φαίνεται ὅτι αὐτὴ αὕτη ἡ οὐσία... ἀπειλεῖται εἰς τὸν πυρῆνα της».

21.—Ὁ *Herbert Spencer* διεκήρυξεν ἄλλοτε, ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐξηφάνισε τοὺς μεγάλους ἄνδρας, τὰς δημιουργικὰς προσωπικότητας. Ἡ ἔννοια τῶν λόγων τοῦ *Spencer* ἦτο, ὅτι ποτὲ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἦτο μέγας ὡς προσωπικότης καὶ ὡς παράγων τῆς ἱστορίας καὶ ὅτι ἡ ἐπιστήμη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἀπεκάλυψε τὴν ἑτεροκίνητον ὑπαρξιν καὶ ἐκείνων ἀκόμη, οἱ ὅποιοι ἐνεφανίσθησαν ὡς δῆθεν μεγάλοι ἄνδρες. Τὴν θεωρίαν αὐτὴν ἀνέτρεψαν μὲ ἐπιτυχεῖς παρατηρήσεις ὁ *William James*, ὁ *Bertrana Russel* καὶ ὁ *Aldous Huxley*. Καὶ μνημονεύω μόνον ἐκείνους, οἱ ὅποιοι, ἀντιθέτως πρὸς τὸν *Carlyle*, δὲν φθάνουν εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον, ἀλλ' ἀνεγνώρισαν εἰς τὴν ἰσχυρὰν προσωπικότητα — καὶ εἰς τὴν ἀτομικότητα, μάλιστα, οἷονδ' ἕποτε ἄνθρωπου — ὅτι ἀπλῶς ἀνήκει εἰς αὐτήν, χωρὶς νὰ ἀγνοοῦν καὶ τοὺς ἄλλους ὅρους ἐξελέξεως τῆς ἱστορίας.

Ἐάν, ὅμως, εἶχεν ἄδικον ὁ *Spencer*, ἰσχυρισθεῖς ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐξηφάνισε τὴν ἔννοιαν τῆς προσωπικότητος, καταδείξασα δῆθεν τὴν ἀνυπαρξίαν της καὶ εἰς αὐτὸ τὸ παρελθόν, δὲν θὰ εἶχεν ἄδικον, ἐὰν ἔλεγεν, ὅτι ἡ μεγάλη πρόοδος τῆς ἐπιστήμης εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαφανίσῃ ἢ, ἔστω, νὰ συμπίεσῃ κατὰ τρόπον ἐπικίνδυνον τὴν προσωπικότητα καὶ γενικῶς τὸ ἄτομον εἰς τὸ μέλλον. Ὁ διαρκῶς ἐντεινόμενος ὑπερπληθυσμός, ὁ συνωστισμός τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ ὁμαδοποίησις αὐτῶν, τὸ πρὸς τὴν ὁμαδοποίησιν ἀναγκαίως συννηφασμένον φαινόμενον τῆς διαρκῶς ἀξανανομένης ὑπεροργανώσεως, «*over-organization*», (ὁ ὅρος εἶναι προσφυλὴς εἰς τὸν *Aldous Huxley*), τὰ ἑκατομμύρια τῶν κατ' ἔτος ἐκδιδόμενων βιβλίων καὶ γενικῶς ἐντύπων καὶ ἡ δι' αὐτῶν, ὡς καὶ διὰ τοῦ ραδιοφώνου καὶ τῆς τηλεοράσεως προκαλουμένη τυποποίησις — καὶ δὴ εἰς χαμηλὸν ἐπίπεδον — τῆς συνειδήσεως τῶν ἀνθρώπων, ἡ εἰσβολὴ τῆς μεγάλης ταχύτητος εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν καὶ εἰς αὐτὸν τὸν χρόνον καὶ ρυθμὸν τῆς ἱστορίας, ἡ προϊοῦσα ἐκτόπισις τοῦ προσωπικοῦ καὶ ἡθικοῦ παράγοντος ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν σκηνήν, ἡ ἐμφάνισις ἀπροσώπων τερατωδῶν δυνάμεων ὡς παραγόντων τῆς ἱστορίας καὶ ὡς σημείων προσανατολισμοῦ τῶν συνειδήσεων, αὐτὰ ὅλα — καὶ πολλὰ ἀκόμη συνηρημένα πρὸς αὐτὰ γεγονότα καὶ δεδο-

μένα — θέτουν ἐν κινδύνῳ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ γεννηθῶσιν αὐριοι ἔναντι ἀνθρώπων ριζικῶς διάφοροι τοῦ μέχρι τοῦδε γνωστοῦ τύπου, ἀλλόφυλον, βάρβαρον. Ὁ *Aldous Huxley*, βλέπων τὸν κίνδυνον, θέτει μὲ ἀγωνίαν τὸ ἐρώτημα: «πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ διαφυλάξωμεν τὴν ἀκεραιότητα καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσωμεν πάλιν τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρωπίνου ἀτόμου»; Καὶ προσθέτει ὁ *Huxley*: «Μετὰ μίαν γεγενησάν θὰ εἶναι πιθανὸν πολὺ ἄργα διὰ νὰ εὐρεθῇ ἀπάντησις καὶ θὰ εἶναι, ἴσως, μάλιστα ἀδύνατον, μέσα εἰς τὸ πνιγρὸν κλίμα ὁμαδισμοῦ τοῦ μέλλοντος, νὰ τεθῇ καὶ τὸ ἐρώτημα τοῦτο».

22. — Εἶπα, εἰσερχόμενος εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματός μου, ὅτι τὸ χειρότερον εἶναι, ὅτι οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι δὲν συλλαμβάνουν τὸν κίνδυνον καὶ ὅτι ὀλίγοι συνειδητοποιοῦν τὸ διαλυτικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον σημειοῦται εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπόστασιν των. Πῶς συμβιβάζεται ἡ διαπίστωσις αὐτὴ πρὸς τὴν ἄλλην διαπίστωσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπίσης προέβην, ὅτι διερχόμεθα μίαν τῶν κρίσιμων ἐκείνων περιόδων τῆς ἱστορίας, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ συνείδησις τοῦ παρόντος ἔχει καταστῆ ἐπικινδύνως ἀσταθῆς καὶ τὸ μέλλον ἔχει γίνῃ πηγὴ φόβου;

Μεταξὺ τῶν δύο τούτων διαπιστώσεων δὲν ὑπάρχει ἀντίφασις. Οἱ ἄνθρωποι, σήμερον, ἔχασαν τὸ αἶσθημα τοῦ παρατεταμένου παρόντος καὶ φοβοῦνται τὸ μέλλον, ὅχι ὅμως διότι φοβοῦνται τὰ διαλυτικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα σημειοῦνται μέσα των, ἀλλὰ δι' ἄλλον λόγον. Μόνον ὀλίγοι — ὅπως εἶναι, δυστυχῶς, φυσικὸν — παρακολουθοῦν συνειδητῶς τὴν ἐπερχομένην διάλυσιν τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν μορφῶν καὶ περιεχομένων τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ πολλοὶ ὑφίστανται ἐσωτερικῶς τὴν διάλυσιν αὐτὴν, χωρὶς νὰ τὴν αἰσθάνωνται, χωρὶς νὰ τὴν φοβοῦνται.

Τὸ μέλλον, τὸ φοβοῦνται οἱ ἄνθρωποι — καὶ ὁ φόβος αὐτὸς ἐκτείνεται εἰς ὅλους τοὺς λαούς — λόγῳ τῶν κινδύνων, τοὺς ὁποίους βλέπουν ἐπερχομένους ἀπ' ἔξω καὶ ὅχι ἀπὸ μέσα των. Συννυφασμένοι εἶναι, βεβαίως, καὶ οἱ μεγάλοι αὐτοὶ κίνδυνοι πρὸς τὴν τερατιῶδῶς ἀναπτυχθεῖσαν ἐπιστήμην καὶ τεχνικὴν. Δὲν φοβεῖται, ὅμως, ὁ ἄνθρωπος τὴν διαστροφὴν, τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστῇ ἢ ὑφίσταται ἤδη ἢ οὐσία τῆς ζωῆς του. φοβεῖται τὴν καταστροφὴν, τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστῇ ὡς βιολογικὸς ὄργανισμός καὶ μάλιστα ὅχι ἀπλῶς ὡς βιολογικὸν ἄτομον, ἀλλ' ὡς ἀνθρώπινον γένος. Εἶχε καὶ ἄλλοτε, — εἰς ἄλλας περιόδους τῆς ἱστορίας — κυριευθῇ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν ὀλοκληρωτικὸν αὐτὸν φόβον. Ἀνέμενε καὶ ἄλλοτε ὡς προσεχῇ τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν «ὁ ἥλιος σκοτισθήσεται καὶ ἡ σελήνη οὐ δώσει τὸ φέγγος αὐτῆς, καὶ οἱ ἀστέρες πεσοῦνται ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, καὶ αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σαλευθήσονται». Ἀλλὰ ἡ φοβερὰ αὐτὴ ἀναμονὴ πρῶτον μὲν ἦτο συνδεδεμένη καὶ μὲ τὴν μεγάλην ἐλπίδα — «καὶ τότε φανήσεται τὸ σημεῖον τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ οὐρανῷ» —, δεύτερον δὲ ἀνεφάρετο εἰς δῆθεν ἐπικείμενα καταστρεπτικὰ γεγονότα

ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου. Σήμερον, φοβεῖται ὁ ἄνθρωπος τὴν καταστροφὴν ὡς ἔργον τῶν χειρῶν του. Φοβεῖται τὴν ἐπίδρασιν τῆς ραδιενεργείας· φοβεῖται, πέραν τῆς βραδείας καὶ μὴ συλληπτῆς ἀκόμη πλήρους ἐπιρροῆς τῆς ραδιενεργείας εἰς τὸν βιολογικὸν ὁργανισμόν του, τὴν αἰφνιδίαν ἐξαπόλυσιν τῶν δυνάμεων τοῦ ὑδρογονικοῦ θανάτου. Καὶ δὲν εἶναι διόλου ἀδικαιολόγητος, τοῦλάχιστον κατ' ἀρχήν, ὁ μέγας αὐτὸς φόβος. Πάντως, τὸ ὅτι γεννᾶται ὁ φόβος αὐτὸς εἰς τὴν ψυχὴν ὄλων, τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ τῶν ἡγετῶν τῶν λαῶν, εἶναι καὶ κάποια ἐνδείξεις, ὅτι ὁ κίνδυνος, τὸν ὁποῖον φοβούμεθα, εἶναι δυνατὸν καὶ νὰ ἀποτραπῇ. Κρισιμώτεροι εἶναι οἱ κίνδυνοι, τοὺς ὁποίους δὲν βλέπουν οἱ ἄνθρωποι.

23.—Μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ φοβηθοῦν οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ πειράματα καὶ ἐγχειρήματα, τὰ ὁποῖα τοὺς καθιστοῦν ὑπερηφάνους; Μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρῇσιν ἐπικίνδυνον τὴν μεγάλην προσπάθειαν κατακτήσεως τοῦ διαστήματος;

Πρὶν ἢ σκεφθῇ ὁ ἄνθρωπος, ὅτι εἶναι πρακτικῶς δυνατὴ τοιαύτη προσπάθεια, ἔγραφεν ὁ *Theodor Haecker*, εἰς τὸ βιβλίον του «Τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος;»: «Καὶ αὐτὴ ἡ ἀνέγερσις τοῦ πύργου τῆς Βαβέλ εἶναι ἱστορικὸν γεγονὸς καὶ ἐπαναλαμβάνεται μάλιστα διαρκῶς· ἀνῆκει ἡ προᾶξις αὐτὴ εἰς τὴν φύσιν τοῦ πεσόντος ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμεῖ νὰ εἶναι ὡς ὁ Θεός».

Νὰ ἀποφύγῃ ὁ ἄνθρωπος τὰ βήματα, εἰς τὰ ὁποῖα τὸν ὠθοῦν ὁ νοῦς, ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἰκανότης του, εἶναι, βεβαίως, ἀδύνατον. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι δοῦλος τῶν ἱκανοτήτων του. Καὶ ἦτο ἀναπόφευκτον νὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ κτίσῃ τὸν πύργον, «οὗ ἔσται ἡ κεφαλὴ ἕως τοῦ οὐρανοῦ». Μήπως, ὅμως, ὑπάρχει κάποιον ὅριον, τὸ ὁποῖον δὲν βλέπει καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ ὑπέρβασις εὐρίσκεται πέραν τῶν ἱκανοτήτων ἢ μᾶλλον τῶν βιολογικῶν δυνατοτήτων του; Νομίζω, ὅτι ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἐδικαιολογεῖτο κάποιος φόβος. Καὶ τὸν φόβον αὐτόν, τὸν ὁποῖον θὰ ὠνόμαζα «κοσμικὸν φόβον», θεωρῶ χρήσιμον ἠθικῶς, ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικῶς ὠφέλιμον. Θὰ εἶναι φοβερός ὁ κλονισμός, τὸν ὁποῖον θὰ ὑποστῇ ὁ ἄνθρωπος, ὅταν, παρὰ τὴν ἐλπίδα του νὰ φθάσῃ εἰς τὸν Ἄρην, ὁ ὁποῖος—εἰρήσθω ἐν παρόδῳ—εἶναι πολὺ μικρότερος καὶ ὀλιγώτερον ἐνδιαφέρων ἀπὸ τὴν Γῆν, εὐρεθῇ ἀντιμέτωπος τοῦ «κοσμικοῦ» φράγματος, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ ὑπάρχῃ κάπου εἰς τὸ διάστημα, κάπου εἰς τὸ τετραδιάστατον «συνεχές». Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ἄνθρωποι, κυριευμένοι ἀπὸ τὴν ἀστροναυτικὴν μαρίαν των, θὰ ἔχουν ἀφήσει τὴν ψυχὴν των νὰ ἀδειάσῃ καὶ νὰ χάσῃ κάθε περιεχόμενον. Εἰς τὸ συγκλονιστικὸν μυθιστόρημά του «Νεολαία χωρὶς Θεό», θέτει ὁ *Horvath* εἰς τὰ χεῖλη ἐνὸς παραστρατημένου καθηγητοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀπολυθῇ, τὰς φοβεράς φράσεις: «Βαδίζομε πρὸς τοὺς χρόνους μᾶς πολιτικῆς ἀναισθησίας. Αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν ψαριῶν... Δὲν εἶμαι, γιὰ νὰ εἰπῶ τὴν ἀλήθειαν, παρὰ ἓνας ἐρασιτέχνης ἀστρολόγος, ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἡ γῆ εἰσέρχεται εἰς τὸ σημεῖον τῶν

Ἰχθύων. Καὶ ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων θὰ γίνη τότε ἀσυγκίνητη ὅπως ἡ μούρη τῶν ψαριῶν».

24. — Μὲ τὰς φράσεις αὐτὰς τοῦ ἀτυχοῦς *Horvath*, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε νέος (ὑπῆρξε θῦμα ἀτυχήματος) πρὸ εἴκοσι περίπου ἐτῶν, ἐπιστρέφω εἰς τὸ κύριον θέμα μου. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου — καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν κινδυνεύη νὰ γίνη «ἀσυγκίνητη ὅπως ἡ μούρη τῶν ψαριῶν» — εἶναι, πάντως, ἐκτεθειμένη εἰς μεγάλους κινδύνους. Δὲν γνωρίζομεν (καὶ διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν δικαιολογεῖται ἡ διατύπωσις τοιούτου φόβου), ἐὰν ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος θὰ ἀποτελῇ, εἰς τὴν ὅλην ὑπόστασίν του, συνέχειαν τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, τοῦ χθιστοῦ καὶ τοῦ παλαιότερου, ὁ ὁποῖος, εἴτε ἔφερεν ἀρχαῖον χιτῶνα, δωρικὸν ἢ ἰωνικόν, εἴτε εἶναι ἐνδεδυμένος ὅπως ἡμεῖς, εἶχε καὶ ἔχει ἐν πολλοῖς ἀκόμη τὰς αὐτὰς — βασικῶς, δηλαδὴ εἰς τὸν πυρῆνα τῶν διαρκῶς μεταβαλλομένων μορφῶν τῆς ζωῆς του — συναισθηματικὰς, ἠθικὰς, αἰσθητικὰς καὶ πνευματικὰς ἀντιδράσεις. Ὁ ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἀντικειμενικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἐπεσήμανα, διαμορφούμενος (καὶ διαμορφούμενος ἤδη μέσῃ μας) αὐριανὸς ἄνθρωπος θὰ εἶναι, ἄρα γε, εἰς θέσιν νὰ μακαρίζῃ, ὅπως ὁ Τάκιτος, τὰς ἐποχὰς τοῦ Νέρβα καὶ τοῦ Τραϊανοῦ, κατὰ τὰς ὁποίας, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐποχὴν τοῦ Δομιτιανοῦ, ἐδικαιοῦτο τις νὰ σκέπτεται ὅ,τι ἤθελε καὶ νὰ λέγῃ ὅ,τι ἐσκέπτετο; Θὰ ἔχῃ, ἄρα γε, ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος, ὁ συνωσιζόμενος καὶ ἀσφυκτιῶν, ὁ ἀσθμαίνων καὶ συμμορφούμενος μηχανικῶς, ὡς συστατικὸν στοιχεῖον τῆς ομάδος, εἰς τὰς ἑξωθεν διδομένας ἐντολὰς κινήσεως καὶ διαγωγῆς, τὴν δυνατότητα καὶ τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀντιδρᾷ θετικῶς ὡς ἄτομον εἰς τὸ νεῦμα καὶ τὸν χαιρετισμὸν τοῦ φίλου, εἰς τὸ θέαμα τοῦ δύοντος ἡλίου, εἰς τὸ ἄκουσμα μιᾶς μουσικῆς συμφωνίας, εἰς τὸν πόνον καὶ τὴν ἀγωνίαν τοῦ πλησίον, εἰς τὴν προσέγγισιν τοῦ θανάτου, εἰς τὴν ὠραιότητα τῆς φύσεως ἢ μιᾶς ιδέας ἢ τῆς ποιήσεως ἢ μιᾶς ἠθικῆς πράξεως; Θὰ γνωρίζῃ, ἄρα γε, ὅτι ὑπάρχει διαφορὰ (ἀδιάφορον ποία καὶ ἐὰν θεμελιωμένη ἢ ὄχι εἰς ἀναλλοίωτα κριτήρια) μεταξὺ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, μεταξὺ τοῦ ὠραίου καὶ τοῦ μὴ ὠραίου, μεταξὺ τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ μὴ ἀληθοῦς;

Ὁ *Karl Jaspers* διετύπωσεν, εἰς τὸ «Περὶ τῶν πηγῶν καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἱστορίας» βιβλίον του, τὴν σπουδαίαν φράσιν: «Εὰν ἐγνωρίζομεν τὸ μέλλον, αὐτὸ θὰ ἐσήμεναι τὸν ψυχικὸν μας θάνατον». Δὲν γνωρίζομεν τὸ μέλλον. Γνωρίζομεν, ὅμως, τοὺς κινδύνους, οἱ ὁποῖοι ἀπειλοῦν τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ μέλλον, ἐὰν τὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἤδη τὸν πιέζουν νὰ ἀρνηθῇ τὸν ἑαυτὸν του, προσλάβουν, ἄνευ ἐπαρκοῦς ἀντιδράσεως, ἐντονωτέραν μορφήν.

Καὶ θὰ προσλάβουν τὰ φαινόμενα αὐτά — ὁ ὑπερπληθυσμὸς, ἡ ὑπερτροφικὴ ἀνάπτυξις τῆς τεχνικῆς καὶ ὅλα ὅσα ἐπεσήμανα — ἐντονωτέραν μορφήν. Τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ προφητείαν· ἀποτελεῖ ἀπλῆν διαπίστωσιν σημειουμένης ἤδη ἐξελίξεως, τῆς ὁποίας

δὲν προβλέπεται, βάσει θετικῶν ἐνδείξεων καὶ σημείων, ἢ ἀνακοπή. Ὁ *Karl Jaspers* λέγει, βεβαίως, χωρὶς καὶ νὰ προσκομίσῃ (ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος) ἀποδείξεις πρὸς στήριξιν τῆς ὑποψίας του, ὅτι «ἡ τεχνικὴ ἀνάπτυξις πιθανὸν νὰ μὴ ὀδηγῇ πρὸς τὸ ἀπεριόριστον, πιθανὸν νὰ ἔχῃ τὴν κατεύθυνσιν πρὸς ἄποιο τέρμα». Δὲν γνωρίζω κἄν, ἂν δικαιούμαι νὰ εἶπω, ὅτι ἡ φράσις αὕτη εἶναι παρήγορος. Πρῶτον μὲν, ἡ τεχνικὴ ἀνάπτυξις, οἰαδήποτε καὶ ὅσονδήποτε κρίσιμα προβλήματα καὶ ἂν δημιουργῇ, θὰ ἦτο φοβερόν, ἐὰν εἶχε τέρμα· τὸ τέρμα αὐτὸ θὰ ἦτο τὸ τέρμα τῆς ἐφευρετικότητος τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. Καὶ δεύτερον, τὸ τέρμα αὐτὸ — καὶ ἐὰν ὑποτεθῇ ὡς πιθανὸν — δὲν προβλέπεται διόλου προσεχές, ἐν συνδυασμῷ δὲ καὶ πρὸς τὰ ἄλλα ὑπονομευτικά διὰ τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἐπεσήμανα, ἢ ὑπερτροφικὴ ἐξελίξις τῆς τεχνικῆς καὶ γενικῶς τῆς θετικῆς ἐπιστήμης εἶναι δυνατὸν ἐντὸς μᾶς ἢ δύο γενεῶν, ἐὰν δὲν σημειωθῇ ἔντονος ἀντίδρασις, νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἄρνησιν τῆς ψυχῆς του, τῆς ὑποστάσεώς του ἐν γένει.

25.—Ἡ μόνη ὁδὸς σωτηρίας — καὶ αὕτη ἀπλῶς πιθανὴ καὶ διόλου βεβαία — εἶναι ἡ ἀντίδρασις. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι ἡ σωτηρία βεβαία διὰ νὰ τὴν ἐπιδιώξωμεν. Ἀξίζει ὁ ἀγὼν καὶ ὅταν ἀκόμη αἱ πιθανότητες τῆς ἐπιτυχίας εἶναι ὀλίγαι. Ἡθικῶς, μάλιστα, ἀξίζει εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἀκόμη περισσότερον. Τὸ βέβαιον καλὸν ἀποτέλεσμα ἐπιδιώκεται καὶ ἀπὸ τοὺς ἠθικῶς ἢ πνευματικῶς ρωθρούς. Τὸ ἀβέβαιον ἐλκύει καὶ σαγηνεύει τοὺς πράγματι γενναίους.

Ὅταν ὁμιλῶ περὶ ἀντιδράσεως, δὲν ἐννοῶ κάτι τὸ ἀρνητικόν. Δὲν εἶναι ἄλλως τε δυνατὸν νὰ ἀρνηθῶμεν καὶ νὰ ἀνακόψωμεν τὴν ἐξέλιξιν φαινομένων, τὰ ὁποῖα προβάλλουν ὡς ἀποτελέσματα τῆς ἀναποτρέπτου δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. Ἡ μόνη θεμιτὴ καὶ πρακτικῶς δυνατὴ ἀντίδρασις εἶναι ἡ θετικὴ.

26.—Θετικὴ ἀντίδρασις εἶναι ἡ γνώσις τοῦ κινδύνου. Μικρὰν ἀκριβῶς συμβολὴν εἰς τὴν θετικὴν αὐτὴν ἀντίδρασιν ζητεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἡ ὁμιλία μου αὕτη.

Γνωρίζοντες τὸν κίνδυνον, ὁ ὁποῖος ἀπειλεῖ τὴν ὅλην ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου, δὲν καλούμεθα (οὔτε δυνάμεθα) νὰ ἀνακόψωμεν τὰς ἀντικειμενικὰς καὶ ἐξωτερικὰς ἐξελίξεις, αἱ ὁποῖαι τὸν ἐγέννησαν, ἀλλὰ καλούμεθα νὰ ἀντισταθῶμεν μέσα μας εἰς τὸν νέον ἄνθρωπον — τὸν ἀλλόφυλον, τὸν βάρβαρον —, ὁ ὁποῖος ἤρχισε νὰ γεννᾶται. Καλούμεθα νὰ ἐκτελέσωμεν ἓνα πρωτοφανοῦς βάθους πείραμα παιδείας. Τὸ πείραμα αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι πρωτίτως ἐγχείρημα αὐτοπαιδαγωγικόν. Εἰς πείσμα τῶν ἀντικειμενικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἐπεσήμανα καὶ τὰ ὁποῖα μᾶς πιέζουν νὰ προδώσωμεν τὴν ὑπόστασίν μας, πρέπει νὰ διαφυλάξωμεν τὴν ὑπόστασιν αὐτήν, τὴν ὁποίαν διεμόρφωσαν πνευματικαὶ ἐμπειρίαι καὶ ἠθικαὶ δοκιμασίαι χιλιάδων ἐτῶν. Μέχρι σήμερον ἦτο κατ' ἀρχὴν εὐκόλον νὰ εἶσαι ἄνθρωπος. Ἦτο εὐκόλον καὶ φνσικὸν νὰ εἶσαι ἄτομον, νὰ εἶσαι ὁ ἑαυτός σου. Ἡ παιδεία, ἡ ὁποία σὲ ἐβοήθει νὰ καλ-

λιεργήσης τὸν ἄνθρωπον μέσα σου, ἦτο καὶ αὐτὴ — ἀφ' ἧς στιγμῆς συνέλαβον οἱ Ἑλληνες τὴν ἔννοιαν τῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἴνδοι ἢ οἱ Κινέζοι κἄποιαν παραπλησίαν ἔννοιαν — ἦτο καὶ αὐτὴ ἐνέργεια εὐκόλος, σχεδὸν φυσικὴ καὶ αὐτονόητος, ἦτο ἐνέργεια σύμφωνος πρὸς τὸ περιβάλλον, πρὸς τὸν ὅλον ρυθμὸν τῆς ζωῆς καὶ γενικώτερον τῆς ἱστορίας. Ἡ ἄμεσος σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν φύσιν, ὁ βραδὺς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἄνετος χρόνος, καθὼς καὶ ὁ ἀνοικτὸς καὶ φιλόξενος διὰ τὴν ψυχὴν χώρος, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκινεῖτο ὁ ἄνθρωπος, ἡ παράδοσις καὶ αἱ μακραὶ συνήθειαι, αἱ ὁποῖαι — καὶ ὁσάκις μετεβάλλοντο — μετεβάλλοντο βραδύτατα, ἦσαν παράγοντες, οἱ ὁποῖοι διηνκόλυναν τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀνακαλύψῃ τὸν ἑαυτὸν του, νὰ ἀποκτήσῃ προσωπικὴν ὑπόστασιν. Καὶ ἡ παιδεία ἐκαλεῖτο νὰ κτίσῃ ἐπὶ ἐδάφους φυσικοῦ

Ἀπὸ σήμερον καί, πρὸ πάντων, ἀπὸ αὖριον θὰ εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ εἶσαι ἄνθρωπος, νὰ εἶσαι ἄτομον, νὰ ἔχῃς προσωπικὴν ὑπόστασιν. Θὰ εἶσαι ὑποχρεωμένος, ἐὰν θελήσῃς νὰ εἶσαι ἄνθρωπος, νὰ ἀντισταθῇς εἰς τὸ περιβάλλον, τὸ ὅποιον θὰ ζητῇ νὰ σὲ πνίξῃ, νὰ ἀντισταθῇς εἰς τὸν χρόνον, ὁ ὁποῖος θὰ ζητῇ νὰ σὲ παρασύρῃ εἰς τὸν ρυθμὸν τῆς ἱλιγγιώδους ταχύτητος τῶν γεγονότων, νὰ ἀντισταθῇς εἰς τὸν τεχνητὸν τόπον, ὁ ὁποῖος θὰ ζητῇ νὰ σὲ ἀποξενώσῃ ἀπὸ τὴν φύσιν, νὰ ἀντισταθῇς ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἀνταποκρινομένην πρὸς τὰ δεδομένα αὐτὰ τεχνοκρατικὴν παιδείαν, ἡ ὁποία, ἀναγκαῖα καὶ σκόπιμος διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀπροσώπου ἀποστολῆς σου ἐντὸς τῆς κοινωνικῆς ομάδος, θὰ ἐκτοπίζει διαρκῶς περισσότερον τὴν οὐσιαστικὴν παιδείαν, τὴν ἀνθρωπιστικὴν, τὴν ἀνεπίκαιρον, τὴν πεπαλαιωμένην. Θὰ πρέπῃ νὰ προφυλαχθῇς ἀπὸ τὸν φοβερὸν πειρασμὸν νὰ θεωρήσῃς πεπαλαιωμένον καὶ ἄχρηστον τὸ ὕλικόν, τὸ ὅποιον διεμόρφωσεν ἐπὶ αἰῶνας τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ πειρασμὸς αὐτὸς εἶναι σαγηνευτικός· δι' αὐτὸ καὶ τὸν ὀνομάζω φοβερόν. Κολακεύει τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον ἡ ἰδέα, ὅτι, ἐπειδὴ ἀπεδέσμευσε τὴν πυρηνικὴν ἐνέργειαν ἢ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν κατάκτησιν τοῦ διαστήματος, γνωρίζει πολὺ περισσότερα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἢ τὸν *Leonardo da Vinci* ἢ τὸν *Pascal* ἢ τὸν *Goethe*. Εἰς τὸν ἐπίλογον τοῦ βιβλίου του «Ἡ φύσις τοῦ Σύμπαντος», (ἐνὸς «λαμπροῦ βιβλίου», ὅπως τὸ ἐχαράκτηρισεν ὁ διάσημος βιολόγος *Julian Huxley*) γράφει ὁ ἀστρονόμος *Fred Hoyle*, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις τῆς νέας κοσμολογίας θὰ εἶχεν ἐπὶ τοῦ Νεύτωνος ἐπίδρασιν συντριπτικὴν. Νομίζω, ὅτι καὶ οἱ ἐκλεκτότεροι τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν ὑπερτιμοῦν τὰς γνώσεις των. Οὔτε τοῦ Ἀριστοτέλους, οὔτε τοῦ Νεύτωνος τὸ πνεῦμα θὰ τὸ συνέτριβεν ἡ ἀποκάλυψις τῆς νέας κοσμολογίας. Εἶναι πράγματι καταπληκτικὰ τὰ βήματα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς σήμερον. Καὶ γνωρίζουν ἀσφαλῶς πολὺ περισσότερα ὁ *Fred Hoyle* ἢ ὁ *George Gamow* (ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐξόχου βιβλίου «Ἡ γέννησις καὶ ὁ θάνατος τοῦ ἡλίου») ἀπὸ τοὺς Πυθαγορείους ἢ καὶ ὃν Νεύτωνα. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει διόλου, ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ *Gamow* ἢ

τοῦ *Hoyle* ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ *Einstein* εἶναι εὐρύτερον καὶ βαθύτερον ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου ἢ τοῦ Νεύτωνος ἢ τοῦ ἀποδώσαντος τὴν ἀρμονίαν τοῦ σύμπαντος Ἰωάννου Σεβαστιανοῦ *Bach*.

27.—Ἡ ἀνάπτυξις λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἀληθινοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἀτόμου, ὡς προσωπικότητος, θὰ προϋποθέτῃ εἰς τὸ μέλλον παιδεῖαν ἀνεπίκαιρον, ἀντίθετον πρὸς τὸ περιβάλλον, ἀσυμβίβαστον καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν ἐπιστήμην. Καὶ ἡ ἐπιστήμη ἀκόμη θὰ ἀπαιτῇ τὴν τυποποίησιν τῶν διανοητικῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῆς οἰασθῆποτε ἀνθρωπίνης δραστηριότητος εἰς τὴν ὁμάδα τοῦ ἐργαστηρίου ἢ εἰς τὴν εὐρυτέραν κοινωνικὴν ὁμάδα. Ἄλλοτε, ἡ ἐπίμονος καὶ ἀποκλειστικὴ ἐπίδοσις εἰς τὴν λεπτομέρειαν ἥτις ἀφορμὴ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καὶ δι' αὐτὸν τὸν ἀπλοῦν τεχνίτην. Σήμερον ὅχι μόνον ὁ ἀπλοῦς τεχνίτης ἔχασε ἢ χάνει προοδευτικῶς τὴν εὐκαιρίαν τῆς δημιουργίας, ἄρα τῆς ἀναπτύξεως τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου μέσα του, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἐργάτης τῆς ἐπιστήμης, ὁ ἐρευνητής, καταδικάζεται σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἐκτέλεσιν τυποποιημένου ἐρευνητικοῦ ἔργου καί, μ' ὅλον ὅτι ἐκτίθεται εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ νομίζῃ, ὅτι εἶναι σοφώτερος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἢ τὸν Νεύτωνα, κινδυνεύει νὰ παύσῃ νὰ εἶναι πνευματικὸς ἄνθρωπος. Διὰ νὰ γίνῃ ἢ νὰ μείνῃ ἄνθρωπος πνευματικὸς καί, γενικώτερον, ἄνθρωπος μὲ ὑπόστασιν προσωπικὴν, θὰ πρέπῃ νὰ τὸ ἐπιχειρήσῃ εἰς πείσμα τοῦ ἔργου του, εἰς πείσμα τῆς κοινωνικῆς ἀποστολῆς του καὶ τοῦ ὅλου περιβάλλοντος καὶ ρυθμοῦ τῆς ζωῆς. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον εἶπα, ὅτι καλούμεθα νὰ ἐκτελέσωμεν ἓνα πείραμα παιδείας πρωτοφανοῦς βάθους. Θὰ ἦτο δυνατόν μάλιστα νὰ εἶπω, ὅτι τὸ πείραμα αὐτὸ—ἐὰν θέλωμεν νὰ διασώσωμεν τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν δημιουργουμένην νέαν ἀνθρωπότητα—θὰ πρέπῃ νὰ εἶναι πείραμα παιδείας ἀντικοινωνικῆς, ἀντιθέτου πρὸς τὰ ἀντικειμενικὰ κοινωνικὰ καὶ ἱστορικὰ δεδομένα. Ἡ κοινωνία θὰ εἶναι αὖριον (καὶ ἤρχισεν ἤδη νὰ εἶναι) κοινωνία διεπομένη ἀπὸ τοὺς στυγροὺς νόμους τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, τῆς κυριάρχου ὁμάδος, τῆς ἱλιγγιάδους ταχύτητος, τῆς ὁμοιομορφίας (ἀπὸ τὴν ὁμοιομορφίαν τῶν συνειδήσεων, ἐὰν δὲν ἀποτραπῇ αὕτη, θὰ προχωρήσωμεν μάλιστα ἀναποφενύτως καὶ εἰς τὴν ὁμοιομορφίαν τῶν κινήσεων, ὅλων τῶν σωματικῶν ἀντιδράσεων, τέλος δὲ καὶ αὐτῶν τῶν ἐκφράσεων καὶ τῶν φνσιολογικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου). Ἡ παιδεία, ἡ ὁποία θὰ βασισθῇ ἐπὶ τῆς γνώσεως τῶν ἀπειλούντων τὴν ἀνθρωπίνην ὑπόστασιν κινδύνων, θὰ πρέπῃ νὰ εἶναι ἀντικοινωνικὴ, νὰ λειτουργήσῃ εἰς πείσμα τῶν στυγνῶν νόμων οἱ ὅποιοι θὰ διέπουν τὴν κοινωνίαν τοῦ μέλλοντος καὶ ἤρχισαν νὰ δροῦν ἤδη κατὰ τρόπον ὑπονομεύοντα τὸν ἄνθρωπον. Θὰ εἶναι, ὅμως, δυνατόν νὰ ἀσκηθῇ ἐπὶ μακρὸν τοιαύτη ἀντικοινωνικὴ παιδεία; Θὰ ὑπάρχουν μετὰ ἑκατὸν ἔτη ἄνθρωποι ἱκανοὶ νὰ συλλάβουν τὴν ἔννοιαν τῆς παιδείας αὐτῆς, ἱκανοὶ νὰ διαβάσουν Ὅμηρον ἢ Πλάτωνα, ἱκανοὶ νὰ ἀτενίσουν σιωπηλοὶ τοὺς Φωτοστεφανωμένους Μάρτυρας τοῦ

Μυστρᾶ (εἰς τὴν Ὀδηγήτριαν τοῦ Βροντοχίου) ἢ τὸν Εὐαγγελισμόν τοῦ *Simone Martini*, ἱκανοὶ νὰ ἀκούσουν *Mozart* ἢ νὰ ἀντικρύσουν ὡς παράδειγμα τὸν Ἀλιόσα τοῦ *Dostojewski* ἢ νὰ θεωρήσουν ὡς πρόβλημα τὸν Δὸν Κιχώτην καὶ τὸν Ἀμλέτον ἢ νὰ χάσουν τὴν ὥραν των, ὁρίπτοντες ἓνα βλέμμα εἰς στίχους τοῦ *Hoelderlin*, τοῦ *Shelley* καὶ τοῦ *Leopardi*;

28— Δὲν γνωρίζω, ποῖοι καὶ πόσοι ἄνθρωποι θὰ ζοῦν μετὰ ἑκατὸν ἔτη. Δὲν γνωρίζω, πῶς θὰ βαδίζουν, ποία θὰ εἶναι ἡ ἐνδυμασία των, ποία θὰ εἶναι ἡ ἔκφρασις ἢ καὶ ποῖα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου των. Ὁ αὐριανὸς ἄνθρωπος εἶναι ὁ μέγας ἄγνωστος ἢ ὁ μικρὸς καὶ ἀσήμαντος ἄγνωστος. Γνωστὸν εἶναι, δηλαδὴ πρέπει νὰ εἶναι, τὸ καθήκόν μας ἀπέναντί του ἢ μᾶλλον ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ μας, διότι μέσα μας γεννᾶται ὁ μικρὸς ἢ ὁ μεγάλος ἄγνωστος. Καὶ τὸ καθήκόν μας εἶναι σαφές. Πρέπει νὰ ἐπιχειρήσωμεν ὅπωςδὴποτε τὴν διάσωσιν τοῦ ἀνθρώπου μέσα μας. Πρέπει νὰ ἀντισταθῶμεν εἰς τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν. Πρέπει νὰ ἐπιχειρήσωμεν ὅ,τι φαίνεται ἀκατόρθωτον. Ἐὰν δὲν τὸ κατορθώσωμεν, τότε θὰ ἐπαληθεύσῃ ἡ προφητεία τοῦ *Goethe*, ὁ ὁποῖος εἶπε κάποτε—τὴν 23ην Ὀκτωβρίου 1828—εἰς τὸν *Eckermann*: Βλέπω νὰ ἔρχεται ὁ καιρὸς, ὅπου ὁ Θεὸς δὲν θὰ εὕρισκῃ καμμίαν χαρὰν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα καὶ θὰ πρέπη νὰ συντρίψῃ καὶ πάλιν τὰ πάντα διὰ νὰ ἀνανεώσῃ τὴν δημιουργίαν.